

**9-КЛАСС
ҮЧҮН
ТАРБИЯЛЫК
САБАКТАР**

9-класс
(жыл бою 34 саат, 4 саат
класс жетекчинин ыктыярындагы саат)

№1 сабак
ЭНЕГЕ МАМИЛЕ

Сабактын максаты:

Эненин улуулуугун даңазалаган уламыштардын, окуялардын мазмунун түшүнөт. Энелерди урматтоого байланышкан акылман кептерди талдай алат. Энелер тууралуу тартылган фильмдерди көрүп талкуулашат. Энелер тууралуу обондуу ырларды ырдай алышат. Энелерди урматтоону үйрөнүшөт.

Сабактын жабдылышы: "Сокур кемпирдин арманы" фильминин диски, обондуу ырлардын тексттери, ватман ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим окуучуларды класстын санына жараша 5 топко бөлүштүрөт. Ар бир топ берилген убакыттын ичинде өздөрүнө берилген уламыштарды топто окуп, анын маанисин жалпы класска презентация кылып беришет.

1-топко:

Акылман **Саади** минтип жазат: «- Эненин азада бою, же сүмбүл мүчөсү келишкен бир дарак болсо, перзент ал дарактын сулуулугунан жаралган мөмөсү жана натыйжасы. Эненин көкүрөк тамырлары жүрөк ичинде эмеспи? Акыйкат көзү менен карасак, эне сүтү анын жүрөк каны. Ошон үчүн перзентке эненин мээр-махабаты атаныкына караганда да көбүрөөк болот. Айрым перзенттер баарынан ыйык, ары мээрбан эненин кадыр-сыйын билишпейт. Айтууга караганда бир жаш жигит энесинин сөзүнө кулак салбады. Кыйкырып-өкүрүп анын дилине азар берди. Мээрбан эне уулунун кылыгынан көңүлү сууп, көзүнө жаш алды. Анан уулунун наристе кезинде жаткан бешигин анын алдына алып келип коюп мындай деди:

- Эй, жаштыгын, наристе чагын унуткан уят-сыйытсыз акмак! Мына бул бешикти көрдүңбү!? Наристе кезинде сени ушул бешикке бөлөп, кечкисин таң атканча уктабай терметер элем. Адеп ыйлай берсең бешиктен чечип алып, боорума басып сооротор элем. Өтө көптөгөн түйшүктөрдү тартып, машакаттарды көрүп сени тарбияладым. Сен деп көп кыйынчылыктарга бардаш бердим. Мына эми эр жетип, күч-кубатка толдуң, бирок жаштыгыңды жана наристелик доорунду унутуп, мээрбан энеңе баш ийбейсиң! Анын көңүлүн жаралап, көз жашын төктүрөсүң. Андай кылбагын, уулум, эненин махабаты канчалык зор жана чексиз экендигин унутпагын. Мен дагы, атаң дагы дайыма сенин бактылуу, таалайлуу болушуңду каалайбыз. Бизди капа кылбагын, дилибизди оорутпагын, айткандарыбызды кабыл тутуп, бизди ыраазы кылып батабызды алгын!..

Энесинин ыйлап айткан сөздөрү жигиттин жүрөгүнө октой кадалды. Ал өзүнүн кылган кылмышына бушайман болду. Энесин бек кучактап алып көзүнөн, бетинен өпкүлөдү, ыйлап кечирим сурады. Эне эмеспи, уулунун күнөөсүн кечирип жүзүнөн өөп, ага ак батасын берди».

Бул байыркы нускада эне-бала мамилесинин бир учуру таамай, таасын чагылдырылат.

Эненин эң улуулугу – бала төрөгөндүгү, перзент жараткандыгы.

2-топко:

Кеңири таралган уламыш. Кыз сүйөмүн деген жигитине «сен энеңдин жүрөгүн суурап алып, мага алып келсең, мен сага күйөөгө чыгууга маакул болом» дейт. Бул кыздын шартын жигит энесине келип айтса, энеси маакул болот да, жүрөгүн сууруп берет. Энесинин жүрөгүн алып антаңдап шашып бараткан жигит бир жерге чалынып жыгылат. Ошондо эненин жүрөгү айтат дейт: «Атаны, балам ай, абайлап баспайт белең, бир жериң катуу тийип калбадыбы?» Эне деген мына ушундай.

3-топко:

Инсандын кандай инсан экендиги энеге кылган мамиледен билинет. Эне бала үчүн баарына татыйт, баланын бүт жамандык-жакшылыгы эненин жүрөгү аркылуу өтөт, сен ооруп атсаң энең сенден көбүрөөк ооруйт. Ошон үчүн хадистерде айтылат: «Бейиш эненин таман астында» деп.

Ушул сөздөн улам дагы бир окуяны айтпасак болбостур: Чыгыш элинин бир өлкөсүнүн даңазасы таш жарган бир падышасынын жер чеги кеңейип, ал өкүмдардын мамлекеттин бир жагынан экинчи жагына барууга убактысы ушунчалык тар экен. Ошондой тар убактысынан эптеп орун таап, иш сапарларында падыша энесине кирип өтөт. Энеси, албетте, баласынын келгенине жетине албай кубанат, конок камы көрүлөт, а бирок падыша-уулдун убактысы тар, тезирээк эле кетүү керек. Ошондо энесине кантип муну айтарын билбей: «Кел, эне, тамыныңдан өбөйүн?» дейт. Энесине ыңгайсыз болот, уулу падыша болсо, анан анын таманын өөп жатса, «Кой, балам, менин таманымдын несин өбөсүң» дейт. Ошондо уулу «Бейиш эненин таман астында дейт, а сиз менин бейишке барышымды каалабайсызбы» деп жарга такайт, энеси аргасыз таманын уулуна тосуп берет, убактысы тар падыша-уул болсо эненин таманын өөп, эненин көңүлүн алып жолго чыгат. Ошон үчүн айтат: «Ата көңүлүн ооруткан эл ичинде кор болот, эне көңүлүн ооруткан сындырым нанга зар болот».

Кийин ар дайым ары-бери өткөндө убактысынын зык экенинен карабай, энесинин таманынан жыттап-жыттап алып, андан соң сапарын улантчу экен ошол падыша...

Баласын көз карегиндей сактаган эне. Эң мыкты ырлар, дастандар, музыкалык чыгармалар, айкелдер, сүрөттөр эне жөнүндө. Эне тууралуу чыгармалар начар жазылууга тийиш эмес, анткени ал бала үчүн эң жакын адамга – энеге арналат.

4-топко:

Дагы бир мындай уламыш айтылып келет: Кайсыл бир доолордо кайсыл бир элди жоо басыптыр. Кайсыл доор, кайсыл эл экендигинин бул жерде мааниси анчалык эмес, анткени баардык доордо, баардык элдерде энелер окшош келет эмеспи. Душман журтту кызыл уук кылып кырат. Энеге да кезек келет. Эне болсо жалгыз уулу менен жалгыз кызын бапестеп багып, канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай өстүрчү экен.

-Сени эмес, кийин өч алуучу уулуңду өлтүрөбүз! - дешет душмандар.

-Жок, уулум үчүн мен өлүүгө даярмын! - дейт эне.

-Андай болсо бир уулуң үчүн бир көзүңдү, бир кызың үчүн экинчи көзүңдү оюп алабыз! – дешет.

Эне маакул болот. Маакул болмок түгүл эки көзү оюлуп жатса, балдары тирүү калганга ууртунда жылмаюу пайда болот.

Эне деген ушундай жаралган да. «Ата – билек, эне – жүрөк» деген сөз бекер айтылбайт десеңер.

5-топко:

Сайф уз-Зафар Навбахарийдин «Дур ул-мажолис» деген баянында мындай окуя айтылат: Бир жигит энесине кызмат кылуу зарыл кезде аны калтырып Кабага зыярат кылуу үчүн жөнөйт. Жолдо каракчылар кездешип, колу-бутун кесип, бир жерге таштап салат. Ушул окуя Байтул-Мукаддас муаззинин түшүнө аян берет жана түшүндө бирөө: «Тур, палан чөлгө барып, бир майып жигитти тап, ага жардам бер, анын абалы өтө оор», - деди.

Муаззини жигиттин издеп тапты жана андан:

-Неге бул абалга түшүп калдың? – деп сурады.

-Энемдин кызматын аткаруунун ордуна Кабага жөнөгөн элем, ошон үчүн ушундай балакетке кириптер болдум! – деди ал. Андан ары: - Алла Тааланын ыраазычылыгы үчүн мени энемдин алдына алып барып койсоңуз, колу-бутум жок болсо да андан кечирим сурап, көңүлүн алайын, - деп жалынып да жиберди.

Ал жигитти жүктөп, кеткен үйүнүн алдына кайра алып келди. Ичкериден эненин үнү чыгат:

-Оо, кудай, уулумдан кабатыр болуп атам, Арабстанда эмне күндү көрүп жүрөт болду экен, баламды мага кайтарып бер?!

Уулу эшикти такылдатты. Эне болсо «эшикти ургулаган ким болду экен, кантип эле баламдын кабарын алып келди» деп ойлонот.

Караса, бир бечара киши. Ага эне:

- Эй, мусурман, ачсыңбы, нан берейинби?- деди.

- Нанды кантип алам, колдорум жок да!

- Эй, жигит, кайдан келатасың, доошуң баламдыкына окшош да! – Эне ушинтти да чуркап кирип, үйдөн чырак алып чыкты. Караса, тиги эшик алдындагы мусапыр уулуна окшойт.

Аял ыйлап ийди:

- Бир уулум бар эле, Кабага ажылыкка кеткен, сен ошол перзентиме окшош экенсиң!

- Энем, ай, ошол перзентиңиз менмин да! – Бала солуктап кетти.

Эне болсо кубангандан эс-учун билбей жыгылып, кыйладан кийин өзүнө келип:

- Ылайым перзентимди кайтарып берген жараткан, кайра аны алып кетпесин! – деп бата тиледи.

Эй, азиздерим, ата-энени ыраазы кылмак – эң ыйык иш.

Ушундай бүтөт бул баян. Демек, ата-эне ыраазы болушу керек, ансыз кишинин иши да жүрүшпөйт, иши оңуна кетмек түгүл башка жаза да алат. Ата-эне үчүн да перзенттен ширин, перзенттен ыйык нерсе жок, жогоруда майып болсо да уулу келгендеги эненин кубанычын көрүүдөн өткөн бул дүйнөдө ырахат жоктур...

2-кадам: Окуучулар жалпы топтун уламыштары боюнча талкуу жүргүзүшөт. Мугалимдин суроолоруна жооп беришет.

3-кадам: "Сокур эненин арманы" фильминен үзүндү көрүшөт.

4-кадам:

Мугалимдин аңгемеси.

Эненин орду энелик менен, ургаачы-аялдык парыз менен гана өлчөнбөйт, «Ата дүйнөдөн көз жумганда, балдары үчүн атанын ордун баса турган аял гана чыныгы энедир» деп айткан немис акыны И.Гёте. Дал ошол Гётенин урпактары улуу совет элине кол салганда согушта эң биринчи энелер жеңди, анткени алар жоокерди төрөп, сүтүн берип, тарбиялаган, өлгөн аталардын ордуна ата болгон. Атасыз өскөн ошол муун энелерди ата ордуна тутунду. Булардын ичинде менин атам да бар. Чыңгыз Айтматов согуш жылдарынын летописин, улуу баянын түбөлүккө жазып кетти. Ал баяндын башкы каармандары эң алдын аялдар: Сейде, Жамийла, Толгонай, Алиман, Мырзагүл...

Эгер Улуу Ата мекендик согушка жалпылап эстелик куруу керек болсок, ошол эстеликтин биринчи катарында, албетте, Эне турмак...

«Адамзаттын эң биринчи тарбиячылары – энелер» (О.Гольдсмит) болсо, адамзаттын тарыхы, басып бараткан келечеги энелерге байланыштуу. Казактар «энеси бар адамдар эч качан кор болбойт» десе, кыргыздар «Эне сүтүн актоо – унутулгус карыз» дешет...

5-кадам: Окуучуларга үйгө "Менин асыл энем!" деген темада эссе жазып келүүгө тапшырма берилет.

№2 сабак АТАГА МАМИЛЕ

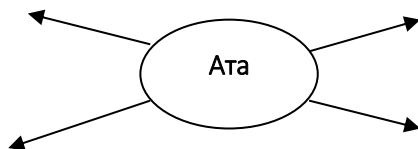
Сабактын максаты:

Окуучулар атага кандай мамиле кылуу керек экендигин үйрөнүшөт. Атага мамиле кылуу тууралуу жазылган уламыштарды окуп түшүнүшөт. Ата менен баланын сүйүүсүнө түрткү болуучу насаат сөздөрдүн маанисин түшүнүшөт.

Сабактын жабдылышы: Уламыштардын, насаат сөздөрдүн тексттери, ватман, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим окуучуларга "Ата" деген темага кластер түзүүгө тапшырма берет. Окуучулар алгач жеке түзүшөт. Андан соң жупта талкуулашат. Эки топко бөлүнүп, ар бир топ идеяларды чогултушуп кластер даярдашат. Презентацияга чыгышат.

2-кадам: Мугалим доскага төмөндөгү ата тууралуу пикирлерди илет. Көрктүү окуп берип, окуучулардын пикирлерин сурайт.

Ата деген – башталыш. Деңиз суусу дарыядан, дарыя булактан башталгандай сен атадан башталгансың. Сен – атаңдын уландысысың. Сени жаратуучу – атаң. Атаң болбосо сен болмок эмессиң, демек, сенин мал-мүлкүң, үй-бүлөң, тапкан-тышыганың да атаңдан башталат.

А.Ж.Муратов

Мухаммед пайгамбар алейхис-с-салам айтат: «Өзүң да, малың да түпкүлүгү атаңдыкыдыр», -деп. Ислам дининде атанын баркы, кадыры өтө жогору коюлат, атага акаарат келтирүү Аллага акаарат келтирүү сыңары каралат.

Акын, ойчул Саади мындай бир ибарат айтат:

- Бир жигит бийигирээк дөбөнүн үстүндө колуна келтек алып өз атасын сабап жатты. Аны көргөн калайык катуу каарданып жигитти урмакчы болушат. Баягы келтек жеп жаткан атасы кокуй-наалат кылып элге:

- Уулума тийбегиле, ал өз атасын урууга акылуу. Анткени, мен дагы дал ушул дөбөдө өз атамды келтектеген элем. Мына эми мени өз уулум сабап жатат, - деди.

Акмат Даныш мындай бейт жазат:

Сен атаңа кандай кылдың жакшылык,
Күт балаңдан жакшылыкка жакшылык.

Ата – үй-бүлө кыйынчылыктарын, балдардын азап-тозогун жүктөп бараткан кербен сыяктанат, ал ошол эле кезде коом, көпчүлүк менен өз үй-бүлөсүн туташтырып турган көпүрө, руханий да, материалдык да көпүрө.

1-уламыш:

3-кадам: Мугалим окуучуларды 2 топко бөлүп, ар бир топко бирден уламыштын тексттин таратып берет. Окуучулар топто талкуулашып, жалпы класска баяндап түшүрүп беришет.

1-топко "Биринчи уламыш"

Низами Арузи Самаркандий *(XI-XII кылымдарда жашаган акын жана аалым)* мындай бир икая келтирет: Калыйпа Корун ар-Рашиддин увазири Фазл ибн Йахиа оор дартка кабылат. Анын төш териси өзүнчө эле агара баштайт да ал уялганынан ысыкта да узун көйнөк кийип, мончого да жалгыз түшчү экен. Ушул дарттан кутулуш чарасын издеп барбаган жери, көрүнбөгөн табыбы калбайт. Бир күнү билермандарын чакырып Шам менен Иракта, Фарсы менен Хурасанда эң кыйын табыпты таап келгиле деп суранат. Ошондо мажлиске топтолгондор фарсылык бир табыптын дайынын айтат. Табыпты чакыртат, келишине чоң азем-зыяпат өткөртөт. Андан соң сынап көрмөккө экөө жалгыз калганда: «Ушул буттарым эле ооруйт, кубатсыз, ушунун бир дабасын тапсаңыз болор эле», - деп суранат. Табып ага: «Сүт кошулган тамак ичпеңиз, ачуу жебеңиз, жөжө этин жана нокот сорпо гана ичип туруңуз. Халва жесеңиз да болот, жумуртканын сарысын ачкарын балга кошуп жеп туруңуз», - деген кеңешин берет. Увазир табыптын айтканын бүт тескери жасайт. Белгиленген күн келгенде табып көрүп эле дароо айтты: «Сиз менин айткандарымдын бирөөсүн да жасабай тескери кылыпсыз, эми сизди айыктыруунун ылаажысы жок, мен кетем», - деди. Албетте, увазир муну атайын сыноо үчүн кылган, ал табыпка ишенди, чынын айтып берди, көйнөгүн чечип төшүн көрсөттү. Табып дарылады, бүт билимин,

тажрыйбасын жумшады, бирок жыйынтык чыкпады, акыры бир күнү ал мындай деди:

- Эй, улук урматтуу увазир мырза, сизди дарылоо үчүн бүт күчүмдү, билимимди жумшадым, бирок акыбети кайтпады. Эми айтар бир нерсе – сиз атаңызды катуу капалантып койгон окшойсуз, барыңыз да ошол кишинин көңүлүн алыңыз!

Увазир ошол эле замат түшүндү, атасына жол алды, барып бутун кучактап ыйлады, «мен шордуунун күнөөлөрүн кечириңиз», - деп, жалынып-жалбарды.

Ата деген ата да – уулунун күнөөлөрүн кечирди. Увазир көп өтпөй дартынан сакайып кетти. Бир күнү ал табыпты чакырып:

- Менин дартым атама байланыштуу экенин кайдан билдиң?-деп сурайт.

Табып айтат:

- Таптакыр айыкпай туруп алганыңыздан соң балким бул киши кимдир бирөөнү капа кылган болсо керек деп бүт өлкөдөн сүрүштүрүп чыктым, баары эле сизге ыраазы. Ошондо бирөө сиздин атаңызга көптөн бери барбаганыңызды, араздашып жүргөнүңүздү айтты...

Окуя-насаат мына ушундай. А силер атаңар менен кер-мур айтышкан жоксуңарбы, атаңарга акаарат келтирген жоксуңарбы? Ушул күндөрү атаңарды бир чыны чай, же бир тиштем нан берип, болбосо бир жылуу сөз менен көңүлүн курсант кылып, ырабдайын көтөрүүгө жарадым деп ойлойсуңарбы? Жок, андай эмес болсо, азыр эле атаңарга жөнөгүлө, аларды ыраазы кылгыла, «Ата ыраазы – Алла ыраазы».

2-топко "Экинчи уламыш"

Илгери бир замандарда Асан деген бир киши отунчулук менен шугурланчу экен. Ар күнү талаадан терген отунун сатып, анын акчасына тогуз даана нан сатып алчу. Буга навайлар кызыгып калат. Аны билмек болуп бир күн себебин сураса, Асан унчукпай кутулат. Окуянын аягына чыккысы келип, кийинки келиште Асанга беш эле нан берип койсо, бешөө жетпешин айтып кетип калат, кийинки күнү ушул акыркысы, баарын алаңыз деп он бирди берсе, мага ушул гана жетет деп экөөнү кайтарып берет.

Акыры дагы бир күнү навайлар бул сырды такып сураса, Асан:

- Алган нандарымдын экөөсүн карызыма берем, бешөөнү болсо карызга берем, калганын өзүбүз – аялым экөөбүз жейбиз, - дептир.

Тургандар мунун маанисин аңдай албай калса, аларга мындайча түшүндүрүптүр:

- Экөөнү карызыма беришимдин мааниси ушунда – мени ата-энем балалыгымда нан-туз берип чоңойткон, аларга карыздармын. Ар күнү мен аларга бирден нан берип, ошол карызымды үзүп келем. Өзүмдүн болсо беш балам бар, аларга беш нан берем, убакыт келип мен карыганда алар иштеп, менин бул карызымды үзө баштайт!

Ошентип Асан кайрадан тогуздан нан алуусун уланта бериптир.

Бул баян адамдардын биринен бирине, муундардан муундарга, аталардан балдарга карыз катары, парыз катары токтолбой өтө берет, жашоонун жакшы жолу, турмуштун тынч агымы ушундай болот дегендик. Эгер ким ошол агымды бузса, анда ал тукумдун келечеги кайгылуу аяктайт, же андан ары уланбайт калат.

Ошон үчүн дүйнөдө эң карыз бере тургандарыбыз ата-энелерибиз, карыз төлөй тургандар алардын перзенттери деп айтылат.

4-кадам:

Мугалимдин жыйынтыктоочу аңгемеси.

Азыр кээ бир адамдарды көрүп калабыз, алар атасын тоготпой, теңтуш кылып алат, же стакандашып дос катары көрөт, айрымдар атасы менен мушташкан учурлар болот. Дагы бирөөлөр атасын «Паланча Түкүнчеевич», «старик», «колхоз» деп шылдыңдап чакырат, ылакап ат коюп алат. Атасын жакшы жерге жайгаштырып койдум, менин ишиме тоскоолдук кылбай калды, карылар үйүндө тели-теңтуштары менен жыргап жүрөт деген балдар чыкты. Карасаң, алардын баары жайында: акчасы да, адеби дале бардай, бирок атасына, энесине мээрим жок. Адамзат үчүн мындан өткөн жаман нерсе, мындан өткөн кордук жок. Тилекке каршы, мындайларды улам жыл өткөн сайын көбүрөөк кездештирчү болдук. Он-он беш жыл илгери Шайлообек Дүйшеевдин «Кайдыгерлик» деген ырында бир адамды билсек, азыр жүздөп кетти, мындайлар ар бир эле айылдан чыкты.

«Ата-энеге кызмат кылуу – бейишке кирүү» делинет. Ата-энеси менен ал-акыбал сурашпаган балага бейиштин эшиктери жабык болот экен.

Кыргыздар «Ата журтум» дейт, «Ата мекеним» дейт. «Журт» жана «Мекен» деген сөздөрдүн «Ата» деген сөз менен катар келишинде аябай чоң маани, эсепсиз байлык жатат.

«Бир ата жүз тарбиячыдан өйдө» дейт Ж.Герберт. Ошол атага, энеге биз бир өмүр карызбыз.

№3 сабак

КОШУНАГА МАМИЛЕ

Сабактын максаты:

Окуучулар кошуна тууралуу түшүнүккө ээ болушат. Кошунага кандай мамиле кылуу керек экендигин үйрөнүшөт. Кошунанын кадыр-баркы жөнүндө билишет.

Сабактын жабдылышы: Кошуна жөнүндө пикирлер жазылган плакаттар, ватман, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим кошуна жөнүндө жазылган төмөндөгү плакаттарды окуп, класста талкуу жүргүзөт. Ар бир плакатты каалаган окуучуга көктүү окутат.

Хадистерде насаатталат: «Түбөлүк жашай турган жайда жаман кошуна болуудан сактангыла, талаадагы кошуна бир аз убакыттан кийин эле кетип калат».

Кошуна «жан кошуна», «акыркеттик кошуна», «кыяматтык кошуна», «кыбыла жактагы кошуна» дегендей жакындыкты билдирген сыпаттоолор менен ардакталат. Конок чакырсаң, той берсең кошунаны аттап кетүү адепсиздик болот, үйүнө киши чакырууну дал ошол кошунаңдан башта, жакшылык ишти ойлонуштурсаң кошунаң менен кеңеш.

Кыргыздар «Жакшы кошунаң – бөксөрбөгөн казынаң», «там тандабай, кошуна танда» дейт.

Кошуначылык – күндө бир нече жолу көрүшүп, бир нече жолу саламдашып турган адамдардын территориялык гана эмес, алардын руханий да биримдиги.

2-кадам: Окуучулар 3 топко бөлүнүшөт. Ар бир топко бирден текст берилет. Топто окуп чыгышып, ролдоштуруп аткарып беришет. Топтор бири-бирине суроо беришет, талкуулашат.

1-текст

Чыгыштын раваяттарынын бирине кулак төшөңүз: Иран шахынын Абдулла ысымдуу бир акылман увазири болуптур. Бир жылдап өкүмдар астына келбей, башка бир иштер менен алаксып, убакыт бөлө албай жүрдү. Ушул кезде бийликте, жалпы эле элде ыдыроо башталды.

Бир күнү ал падыша астына бараткан, алдынан көпчүлүк торой чыгып, ороп калды. А түгүл алардын ичинен бейадеп бирөөсү келип увазирдин сакалынан жулкулдатып тартты. Калк ошол кишинин каарынан сүйгөн увазирин куткарып калды. Увазир болгон ушул ишти келип падышага айтты, калк менен эсептешүү керектигин түшүндүрдү жана жанагы бейадеп кишини жазалабай эле коюу керектигин да эскертти.

Ошол ошол болгон, эртеси таңында бир соодагер Абулланын алдына келди да увазирге минтип айтты:

- Кечээ күнү сиздин сакалыңызды жулмалап азар берген адамдын ким экендигин айтканы келдим. Ал – менин кошунам, аты – Садык. Сиз аны чакырып катуу жаза беришиңиз керек!

Абдулла соодагерди чыгарып ийип, кечээги сакалга асылган кишини – Садыкты чакыртты. Ыраң-башы купкуу Садык бүшүркөп, чочуп увазир алдына келди да, кечээги күнөөсү үчүн кечирим берүүнү ылтымас кылып увазирдин аягына жыгылды. Абдулла Садыкты ыракым кыла, сүйөп тургузуп минтти:

- Сени мен жазалоо үчүн эмес, кошунаңдын жарыбаган киши экенин билдирип коюу үчүн чакырдым. Сенин соодагер кошунаң чагымчы, жалаакор адам экен. Мага келип сенин үстүңдөн чагымчылык кылды. Бар, үйүңө бар да, өзүңө этият бол, анткени сенин жаныңда эң жаман жалаакор, чагымчы кошунаң жашап атыптыр!

Бул баян кошунасы жаман киши дайыма коркунучта күн кечирет деген ибаратты каңкуулайт.

2-текст

Абу Хамид Газзалий (1058-1111-жылдарда Иранда жашаган аалым жана ойчул) «Насихат ул-мүлк» деген китебиндеги баяндардын биринде мындай раваят келтирет: Нуширвани Адыл заманында бир адам кошунасынын тамаркасын сатып алат. Күндөрдүн биринде бакчасында иштеп атып дарак астынан көмүлгөн карапа таап алат, анын ичинде казына бар экен. Тамаркасын саткан кошунасынын алдына барды да карападагы казынаны анын алдына коюп минтти:

- Бакчадан мен ушул казынаны таап алдым. Аны мен көмгөн эмесмин. Аны сен көмгөн болушуң керек. Ошон үчүн бул казына сеники болуш керек, ме, ал!?

- Жок, - деди кошунасы, - тамарканы жери, бак-дарагы – бүт баары менен сага саткамын, ал – сенники, демек, казына да – сенники.

Экөө казына жөнүн чече албай көпкө ары-бери тартышты, аны эч кимиси албады. Анан эрчишип акылман Нуширвани Адылга барышты. Экөөнүн жөн-жайын шашпай угуп, кошуналардын кайра өздөрүнө муражаат кылды:

- Силердин перзентиңер барбы?

- Бар! - дешти алар.

Биринин уулу, экинчисинин кызы бар эле.

- Экөөң кудалашкыла да, казынаны келин менен күйөөгө тартуу кылгыла, - деди Адыл.

Ошентип байлык адилет бөлүндү, анткени алар адилет кошуналар экен.

А азыр уруштун эң көбү кошуна менен кошуна ортосунда болот. Жер талашат, балдарына болушат, сенин дарагыңдын көлөкөсү менин жериме түштү дегендей эле майда сөздөн бет карашпай калат.

3-текст

Мухаммед Арфий «Жамий ул-хакоят» китебинде жазат: Абдурахман Авзой арапа күнү (*ай башы*) кечкурун үйдө отурган. Бирөө эшигин каккылайт. Чыгып караса – кошунасы. Ал колу жука жана перзенти көп киши эле. Жалынычтуу, муңайым суранат:

- Урматтуу кожом, мына эртеге айт келип калды. Менде болсо ага карата кара чака да каражатым калбады. Бир аз пул берип тура алар белеңиз?

- Кана сүрүштүрүп көрөйүнчү? - Ал эшигин ачык калтырып аялынан сурады. Аялы «болгону жыйырма беш дирхам акчабыз бар, мейли жарымын кошунага берели да, жарымын эртең өзүбүз айттайылы» деген сунушун ортого салды.

- Жок! - деди ал аялына, - кошунага акчанын баарын берели, ушундай кылсак анын сообунун бир бөлүгү баары бир бизге тиет.

«Жанындагы кошунасы ачка турса өзү тойгон адам мусулман эместир» делет пайгамбар осуяттарында.

Мугалимдин жыйынтыктоочу аңгемеси:

Илгери кыргызда мергенчилер уудан кайтканда шыралга деп азыгынын алгачкысын кошуналарына ооз тийгизген. «Кожожаш» дастанынын башкы каарманы Кожожаш мерген кырк үйлүү кытай уруусун кайберен эти менен багат эмеспи, кырсыктуу ошол жүрүшүнүн алдында анын Зулайкага үйлөнүп, мергенчиликке чыкпай калганына ошол кийик этин жеп кынык алган кошуналары жини келип, сөз айтып, анан аттантат эмеспи. Демек, мифологиялык-тотемдик доордо да кошуналарды багуу эр-жигиттин мойнундагы карызы болгон.

Айылга бирөө жаңыдан көчүп келип атса, кошуналар «Кошунуңар куттуу болсун» деп өрлүктөп келген, б.а. тамак-аш алып келген, кой союп коноктошкон, үй чарбасына керектүү буюмдарын берген, отун жагып, жүктөрүн түшүрүшкөн. Көч келе жатканда кошуналар айран, кымыз, нан, каймак, май, жарма ж.б. даамдарын алып чыгып тосуп алган. Боз үйүн кайда тигүү керек, сууну кайдан алуу керек, бейшептегени кайсыл жакка баруу керек, малды кайда жаюу керек, кыскасы, баарын түшүндүрүп берген.

№4 сабак БАЛАГА МАМИЛЕ

Сабактын максаты:

Окуучулар кыргыз элинин балага жасаган мамилеси тууралуу түшүнүккө ээ болушат. Ата-эненин балага жасаган мамилесинин жакшы жана жаман жактарын анализдей алышат. Балага мамиле мамиле жасоо тууралуу аңгемелердин маанисин түшүнүшөт.

Сабактын жабдылышы: Бала тарбиялоо, балага мамиле жасоо тууралуу айтылган баалуу пикирлер жазылган плакаттар, ватман, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим балага мамиле жасоо тууралуу жазылган төмөндөгү плакаттарды окуп, класста талкуу жүргүзөт. Ар бир плакатты каалаган окуучуга көктүү окутат.

«Өз уулун эч бир пайдалуу ишке үйрөтпөгөн адам, ууруну багып атканга тете».
Т.Фуллер

«Балдары болуп туруп эриккен аял наамарт»

Жан Поль

«Дүйнөдө наристенин чулдарашынан өткөн салтанаттуу гимн жок».

В.Гюго

«Эгер мамлекет менин колумда болгон болсочу, адам баласын оңдоп болбойт деген адамдын тилин тыйып койгон болор элем».

Абай Кунанбай

«Перзентти беш жашка чейин падыша деп бил, беш жаштан он беш жашка чейин ага кызматчыңдай кара, он беш жаштан кийин болсо ага теңтушундай мамиле жаса»

Инди макалы

«Басылган кадам – адатка, адат – мүнөзгө айланат, мүнөз болсо бул – тагдыр»

У.Теккерей

2-кадам:

Мугалимдин киришүү аңгемеси.

Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балага мамиле – аны туура тарбиялоо менен байланышат. Ата-эне баланы жараткандыгы үчүн эмес, аны адептүү, акылдуу кылып тарбиялагандыгы үчүн эл алкышына ээ болот. Балдары жаман болуп калган ата-эне элден чыгып, калк жыйналган жерге буту тартпай, кайгы менен үйдө отуруп калат.

Кичине чагыбызда, азыр да «балам алып келиптир», «балам берип ийиптир» деп алыстагы балдарынан, кыздарынан келген белектерди беш эсе кылып элге берген ата-энелерди көрүп жүрөбүз. Мындай күнү ата-энеден өткөн бактылуу жан бул жер үстүндө болбой калат. Ошол күнкү атанын, эненин бактысын ошондой белек бере албаган дагы бир алыстагы уул, алыстагы кыз көргөндөбү...

Абай менен Кунанбай

Абай атак-даңкка жетип, казак-кыргызга таанымал акын болгон кезде атасы менен ат бастырып баратып, Кунанбайдан сурайт имиш: «Ата, мына мен атактуу акын болдум, казактын баарына таанылдым, атадан кыйын бала болдумбу, сага жеттимби» деп.

Антсе атасы айтыптыр: «Аның ырас балам, бирок мен деген казак-кыргызга таанымал акынды – сени тарбияладым, сен дагы менин уулумдай бир уул тарбияласаң анан атадан артык уул болосуң» дептир.

3-кадам: «Тыным менен окуу» стратегиясы аркылуу «Атанын парзы» текст окулат. Мында балдар эркин ой жүгүртүшүп, чыгармачылык шыгы артат.

Ачкыч сөздөр: 1.Падыша, касапчы, 14 кг эт, 4,5 кг май, илим, дарга асуу, балдары, өкүм, тарбия, увазир, балак.

А) Бул ачкыч сөздөрдү пайдаланып ар бир окуучу өз алдынча кыскача текст түзүп чыгышат;

Б) Түзгөн тексттерин жуп-жупта талкуулап чыгышат;

В) Каалоочулар жазган тексттин окушат;

Г) Текстти оозеки талкуулашат;

Окуучунун жазган тексти:

Илгери бир киши болгон экен. Анын үч уулу болуп, үч кесиптин ээси кылып чоңойтту. Чоң уулу темирчи, ортончу уулу илимдүү, кичүүсү болсо эркеликтенби бир да өнөр үйрөнүп албаптыр. Ал уулдарымдын баарына жакшы тарбия бердим деп ойлочу. Бир күнү уулдарын чакырып тапшырма бериптир.

-Уулдарым, биз эми карылыкка моюн сунуп, колубуздан эч бир иш келбей калды. Апаңар экөөбүз ушул кыштан аман-эсен чыгып алсак болгону. Силерди өстүрдүк, чоңойттук, азбы-көпнү тарбия бердик. Эми бизди май, эт менен камсыз кылып турсаңар болгону. Силерге айтаарым ушул.

Чоң уулу менен ортончу уулу ошол эле күнү май, эт кылып алып келип берди. Үч-төрт күн өткөрүп, кичүү уулу эт- май алып келди. Көп өтпөй алардын үйүнө увазир жигиттери менен келип, кичүү уулу падышанын 14 кг этин, 4,5 кг майын уурдаганын айтты. Ошентип кыңыр иштин бети ачылып, кичүү уулу атасынан балак жеп, падышанын өкүмү менен дарга асылыптыр.

2. Балдарга тексттин кыскача 1-бөлүгү таратылат.

А) Көңүл коюп шашпай окуп чыгышат;

Б) Кимдин жазган тексттине дал келгендигин талкуулашат;

3. Эми окуя кандайча уланат, мындан ары эмне болору божомолдонот.

А) жеке;

Б) Жупта талкуулашат;

4. Балдарга тексттин кыскача 2-бөлүгү таратылат.

А) Көңүл коюп шашпай окуп чыгышат;

Б) Кимдин жазган тексттине дал келгендигин талкуулашат;

5. Эми окуя кандайча уланат, мындан ары эмне болору божомолдонот.

А) жеке;

Б) Жупта талкуулашат;

6. Балдарга тексттин кыскача 3-бөлүгү таратылат.

А) Көңүл коюп шашпай окуп чыгышат;

Б) Кимдин жазган тексттине дал келгендигин талкуулашат;

7. Эми окуя кандайча уланат, мындан ары эмне болору божомолдонот.

А) жеке;

Б) Жупта талкуулашат;

В) Балдар чыгарманы кандайча бүтүрөрү жөнүндө айтышат;

8. Балдарга тексттин кыскача 4-бөлүгү таратылат.

А) Көңүл коюп шашпай окуп чыгышат;

Б) Кимдин жазган тексттине дал келгендигин

талкуулашат;

9. Үйгө тапшырма берилет.

Атанын парзы

1-тыным.

Бир падыша калктын жашоосу менен жакындан таанышуу үчүн начар кийинип мал базарды аралап жүрсө, бир касапчы бирөөдөн койдун баасын сураптыр. Сатуучу 20 теңге дегенин угуп, касапчы «койуңздун 14 кг эти, 4,5 кг майы бар» дептир жана койдун албай кете бериптир. Падыша нөөкөрлөрдүн бирине койдун сатып алууну, экинчисине касапчынын артынан барууну буйруптур.

Ошол койдун сойушса касапчы айткандай 14 кг эт жана 4,5 кг май чыгыптыр. Андан кийин касапчыны таап келишип, ага дагы эки кочкорду көрсөтүп, канча эт жана канча май чыга тургандыгын сурашыптыр. Кочкорлор союлгандан соң касапчы айткан эт менен май чыгыптыр. Падыша анын билгичтигине ыраазы болуп, андан дүйнөлүк жана коомдук илимдерди сураптыр. Өкүнүчтүүсү, касапчынын башы бопбош экен. Ошондо падыша мындай дептир:

2-тыным.

- Эй касапчы! Сен жашоону бир гана касапчылык деп түшүнөсүңбү? Кана сендеги мекенге болгон сүйүү? Же адал менен арамдын баркына жетпесең!

Падыша жар чакыртып, жарыя кылыптыр:

- Ушул касапчы ушунча зээни, ушунча илими болуп туруп, же дүйнөлүк, же коомдук илим албаганы, адал-арам баркына жетпегени үчүн ибарат болсун деп, келерки жумада дарга астырамын.

Бардыгы бул өкүмдөн ыраазы болушуп, адилеттүүлүгүнө таң калышыптыр.

Эртеси күнү падышанын кабыл алуусуна эки жаш жигит кирип келиптир. Падыша алардын адеп-ахлагын көрүп «перзент болсо, ушундай болсун» деп коюптур. Жигиттер сүйлөгөнгө падышадан уруксат сурашыптыр жана уруксаттан соң мындай дептир:

3-тыным.

- Эй падышам! Мурун биздин бир кашык каныбыздан кечиңиз. Биз өлүмгө өкүм кылынган касапчынын балдарыбыз. Атабыздан суралган суроону бизден сурасаңыз.

Падыша балдарга узак суроолорду берип, алардын илимге жетиктигин сезип, күчтүү аалымдарды чакырып, илим мажилесин өткөрүп, балдардын зээндүүлүгүнө тан берип мындай дептир:

- Сиздерге ыраазымын, бирок атаңарга чыгарылган өкүм баардыгына макул келген жана көпчүлүккө ибарат.

Ошондо касапчынын чоң уулу:

- Эй урматтуу жамаат! Бала – ылай, ата менен эне уста эмеспи? Бала энеден ууру, кылмышкер же алдамчы болуп туулбайт го. Аны тарбиялоочу ата-эне жана коом эмеспи. Ал өкүмдү атабызга эмес, анын атасына чыгарыш керек эле. атабыз өзү илимсиз болсо дагы, бизди ушунчалык илимдүү, адептүү болушубузга шар түздү. Атабыз сыйга ылайыктыр, - деди.

4-тыным.

Падыша узак убакыт үнсүз тургандан соң мындай деди:

- Эй увазир! Сен эми дем алышка чык. Ушул бала мага увазир болсун. Эй желдет, касапчыны алып кел! Үстүнө кымбат баалуу тон жап, бул элге ибарат болсун. Себеби, биздин келечегибиз-перзенттерибиз. Бала тарбиялоодогу эмгеги үчүн касапчы ушуга татыктуу. Касапчынын атасы тирүү болсо алып келгиле, көз жумган болсо мүрзөсүнүн үстүнө 50 балак ургула. Себеби ушул касапчы да жаштыгында илимге ынтызар болгон. Атасы болсо ага касапчылыктан башка нерсе үйрөтпөгөн.

Илим алуу туулгандан көз жумганга чейинки парз. Өз маданиятыбызды жана улуттук намысыбызды өзүбүз көтөрөлү.

4-кадам: Мугалим окуучуларга дүйнө элдеринин балага жасагана мамилеси тууралуу маалымат берет.

АКШ

20-кылымдын соңку он жылдыктарында АКШнын балдар доктору Спок дегендин окуусу дүйнөгө кеңири таралды. Анын илими боюнча бала төрөлөрү менен энесинен ажыратып, эне сүтүн бербей, өзүнчө багыш керек болгон. Ушул окуу тез эле аалам аралады, Кыргызстандын төрөт үйлөрүндө да бала жарык дүйнөгө келери менен эле ага ууз сүтүн эмизбей энеден бөлүп койчу болду. Бир топ жылдар өтүп «споктук усулдар» менен төрөлгөн балдар эр жеткенден кийин башкача натыйжа көрүндү: балдар ууз сүт эмбей, оорукчандар арбыды, кайрымсыз, таш боорлор көбөйдү, өзүмчүлдүк өкүм сүрдү, акыры мындай балдардан баңгилер менен кылмышкерлер арбын чыкты.

АФРИКА

Африканын кайсыл бир жеринде бир жигиттин көзүнө жылан уусун чачат. Мындайды эч кандай элдик дарыгерлик да, медицина да дарылай албайт дешет. Анан ошол жигиттин жанында бир аял-эне бар экен, ал дароо эле эмчек сүтүн саап, аны

менен жигиттин көздөрүн жууп жибериптир да, жигит кийин кадимкидей көрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуптур, көрсө эненин сүтү жыландын уусун кесип жибере турган күчкө ээ экен. Бир убакта ошону бербей балдардын бир нече муунун бузуп алган «споктук окуунун» азабын эми бүткүл дүйнө тартып атат.

№5 сабак

КЫЗ БАЛАГА МАМИЛЕ

Сабактын максаты:

Окуучулар кыргыз элиндеги кыз балага тиешелүү сапаттар, кыз балага жасалган аздектүү мамиле тууралуу түшүнүккө ээ болушат. Кыз балага кандай мамиле жасаш керек экендигин үйрөнүшөт.

Сабактын жабдылышы: Кыз балага мамиле жасоо тууралуу тексттер, ватман, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим окуучуларга төмөндөгү текстти өз алдынча окуп чыгууга көрсөтмө берет. Текст окулуп бүткөндөн кийин, окуучулар мугалимдин суроосуна жооп беришет.

Текст:

Илгери бир ашкан зор өнөрлүү уста кызын күйөөгө узатыптыр. Угушунча күйөө бала да өзүндөй өнөрлүү экен, өнөрлүү болбой жерге кирсин: келинчегинин – устанын кызынын башына күндө бирден жумуртка коюп, ошону атып, өз өнөрүн – мергендигин сынайт экен. Кайсыл убакта мындай өнөр сыноо болорун билген уста-ата ошол убактысын билип, кызыныкына шап кирип барат. Барса, эл айткандай эле, кызынын башында жумуртка, өңү купкуу. Ачуусу келген ата күйөө баласына катуу буйруп, чачын жибиттирет да, жибиген чачты устанын байтешеси менен чаап кирет. Ооба, ал да өнөрүн көрсөтөт! Кызынын тагдыры үчүн ушинтет, себеби ал ата да, атага кыз деген, оо, ал теңдешсиз нерсе!

Суроолор:

1. Кандай ойлойсуңар балким күйөө баласынын жасаганы туурадыр?
2. Устанын күйөө баласы менен кызынын турмушуна кийлигишкенин туура деп ойлойсуңарбы?
3. Уста эмне себептен күйөө баласына өз өнөрүн көрсөттү?

2-кадам: Мугалим кыз балага мамиле жасоо тууралуу окуучулар менен аңгемелешет.

Мугалимдин аңгемеси:

*Кыз бала эң биринчи кезекте – аял болот, эне болот. Индонезиянын президенти болгон **Сукарно** (Индонезиянын 1945-67-жылдардагы мамлекет башчысы) минтип айтат: «**Мухаммед пайгамбардын** насаатын унутпайлык: аял – мамлекеттин жерпайы. Аялдары тынч жашаган журт тынч болот. Аялдар кыйынчылыкка жеткен журт бир кесепетке кабылат».*

Кыргыздардын «Кызы жүк көтөрсө, энесинин бели майышат» деген жакшы макалы бар.

«Кызга ата-эне так жасайт, бак жасабайт» делет, бирок эне болочок турмуш тууралуу кызына үйрөтүү керек, ал анын келечектеги багын отоп, сугарып, алдына азык чачкан менен барабар. Жакшы энелер кыздарына бойго жете баштаганда мындай насааттарын айтат: кайын эне, кайын атаңды өз ата-энеңдей сыйла, биз сага таарынбайбыз, алар таарынат, ошону эске ал; күйөөңдүн бир туугандары ага турмушка чыккан соң сенин да бир туугандарың болот; көпчүлүктүн көзүнчө күйөөңдү

кагып силкпе, башкарба, жемелебе; барган жердеги улуу кишилердин насааттарын угуп, аларды аткар, мурда билбеген адамдардын мүнөздөрүн үйрөн, ошого ылайык мамиле кыл; күйөөң жакшы мамиледе болгон кишилер менен сен да жакшы мамиледе бол; бирөөлөрдүн күйөөң тууралуу айткан сөздөрүн жана күйөөңдүн бирөөлөр тууралуу айткандарын бири-бирине ташыба; жаңы барган жерде эрте туруп, өз милдетиңди аткар; даамдуу тамак жаса; үй ичин таза карма; кир жууганды өз убагында аткар; колуңдан келсе үй-бүлө мүчөлөрүнүн баарына жардам бер; жаңы барган жериңден биздин үйгө эч нерсе ташынба, биз кудайга шүгүр, өз оокатыбыз өзүбүзгө жеткен кишилербиз; бизге сөз да ташыба; балалуу болгонго чейин жалгыз да келбе, күйөөңдү, же кайын эне, кайын сиңдилериңди ээрчиге кел; балаңды үй-бүлөң менен жакын кыл, алар каралашса, кармалашса, сен балаңды алардан кызганба.

Кыз баланын бактысы өңүнүн сулуулугу, кымча бели гана эмес, акыл-идиреги, адеби, билими, болочок эне болууга, бала төрөп, өстүрүүгө даярдыгы болушу менен көбүрөөк байланышат.

Кыз – зирек, баамчыл пенде. Кыз бала артыкча боорукердиги менен ата-энеге уул балага караганда жакын болот дешет.

3-кадам: Окуучуларга дагы бир текстти окууга көрсөтмө берилет. Окуучулар алгач өз алдынча окуп, андан кийин жупта талкуулашат. Мугалимдин суроолоруна жооп беришет.

Атасын сактап калган кыз

Илгери кылмышкерди жазалоо үчүн анын колдорун кесип салышчу экен. Ал окуяны бүт элдер көрүп турушат. Бир күнү шаар акиминин алдына уурулук менен айыпталган бир кишини алып келет. Аким адаттагыдай эле анын колун кесүүгө өкүм чыгарат. Ууру жаза майданына келди. Эл да жыйылды. Желдет даяр болду. Ошол убакта бир кичине кыз шаар акиминин алдына келип, жалбарып сүйлөдү:

- Улуу аким, туура эмес иш кылганы үчүн атамдын колун кесүүгө буйрудуңуз. Билемин, бул иш үчүн ушундай жаза бересиз. Атамдын менден башка дагы төрт перзенти бар. Энебиз оорукчан, бизди бага албайт. Эгер атамдын колун кестирсеңиз баарыбыз ачтан өлөбүз, биз атабыз бар үчүн гана жашап атабыз. Бизге ырайым кылыңыз да, атамдын колун кестирбеңиз. Кокус андай кылууга такыр ылаажы жок болсо, анда атамдын ордуна менин колумду кесиңиз!

Аким бул кыздын атасын ушунчалык коргоп сүйлөгөнүнө таң калды жана мындай деди:

-Мейли, атыңдын колунун ордуна сенин колуңду кестирейин! Бирок эртең! А сен ага чейин кийин өкүнүп калбагыдай болуп жакшылап ойлонуп кел!

Эртеси белгиленген учурда кыздын атасын колу-бутун байлап кесер жерге алып келди. Кыз атасын көрүп сүйүнүп:

-Коркпо, атаке, мен акимге айттым, сиздин колуңузду ордуна меникин кесмек болду, - деп айтат.

Ошентти да кыз колун баталгага коюп, желдеттин балта көтөрүшүн күтүп калды.

Кыздын сөзүнөн кайтпаганын, атага болгон жакшы көрүүсүнүн күчтүүлүгүн сезген аким бул окуядан катуу таасирленди, ойлонду. Жаза майданына келген калк да кыздын баталгада турган мыйтыйган колун көрүп көзүнө жаш алды.

Аким кызды да, атасын да азат кылды, ал гана эмес экөөнө сыйлык берип жөнөттү да, куду ошол жерге таш бетине эстелик үчүн минтип жаздырды: **«Бир кичинекей кыз атасынын колунун ордуна өзүнүн колун кестирүүнү каалады. Ушул кыздай перзентке ээ болгон ата-эне кандай гана бактылуу».**

Ошентип кыз атасынын колун сактап калды, демек бир туугандарын да өлүмдөн алып калды, ал гана эмес каардуу акимдин жүрөгүн жибитти, атага болгон кыз баланын сүйүүсү кандай болорлугун кылымдардан кылымдарга өтө бере турган кылып ибараттады.

4-кадам: Мугалим жалпы теманы жыйынтыктайт.

Кыргыздар кыз баланы урмак турсун, кол тийгизбейт, кыз балага кол тийгизсең колуң «ойноок болуп калат», «сынып калат», «кембагал болуп каласаң» дешет. «Көп келтек жеген кыздар бактысыз болот» деген да табырка бар.

Кыз балдарды болбогон нерсе менен ыйлата бериш, сөгүп-сагыш, азилдөө, мыскылдоо, буюмдарын зордук менен тартып алуу, бөлмөсүнө уруксатсыз кирүү – эркек балдар үчүн адепсиздик. Кыздын көңүлү гүлдөй назик болот деп айтышат, ошол гүлдү туура эмес карасаң, соолуп калат, ал эми бир жолу соолуган гүлдү кайра оңоп өстүрүш кыйын.

Кыз бир тууганы уул балдардан бир жаш чоң болсо да, аны «сиз» деш керек. Кокус энебиз бул дүйнөдөн кетсе, улуу кыз эжебиз эне ордуна эне болот, куду энелик милдеттерди аткарат жана энени сыйлагандай сыйлоого тийишпиз.

№6 сабак

УЛУУ-КИЧҮҮГӨ МАМИЛЕ

Сабактын максаты:

Улуулардын кичүүлөргө, кичүүлөрдүн улууларга кандай мамиле жасоо керек экендигин билишет. Улуу-кичүүнүн мамилесин түшүнүшөт. Окулган тексттерди анализдей алышат.

Сабактын жабдылышы: Проектр, слайддар.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим ар бир слайдка токтолуп, түшүндүрүп берет.

1-слайд.

Улуулар биз да баруучу курактагылар. Кудай ошолордун жашына жеткирсин дейбиз. Илгери өзүбүздөн бир жаш улуу болсо да «ага», «ака», «аба», «эже» дечүбүз. Азыр ошол салт калып баратат. Кыргызда улуунун улуудай жолу болот, улуудай сыйы болот. «Хадистерде» жашы улуураактарды өздөрүңөргө баш кылгыла, кайсыл топто жашы улуу киши баш болсо, ал ата оруна өтөрү айтылат. Демек, улуу кишинин аталык да, энелик да жагдайы, жооптуулугу, урматы болорун эстен чыгарбашыбыз ылаазым.

2-слайд.

Улуу адам келсе, аны өзүңдөй өйдө өткөрүүгө, аны тамак менен да, сөз менен да, урмат менен да сыйлоого тийишпиз. Силерден да улуу бир туугандарыңар, туугандарыңар болсо алардан тез-тез кабар алып барып тургула, куру барбай колдон келген бир назы-немат, же белек ала барсаң андан бетер тигилердин көңүлүн аласың.

3-слайд.

Улуу адамдын астында сөз талашпагыла, булкунуп-жулкунбагыла, анын сөздөрүн, насаатын уккула. Улуулар – силерге караганда бул дүйнөгө меймандар. Алар үйгө келсе, жол бошоткула, колуна суу куйгула, тосуп алгыла, атын байлагыла, чыгып кетип жатса, ордуңдардан туруп узаткыла, атына мингизгиле, үйдөн чыгаргыла, бут жана сырт кийимдерин кийүүгө жардам бергиле.

4-слайд.

Жашы улуу адамдын астында бутуңарды узатып отурбагыла, эгер отурган жерден силерден улуу адамдар сыртка чыгып келерин билсеңер, ордуңардан туруп чыгарып жибергиле, эгер тигил киши отура бер дебесе, кошо чыгып келгиле, улуулар алдында жамбаштап жатпагыла, буттарыңды сунуп отурбагыла, алардан мурда тамакка кол узатпай жүргүлө, тамак келгенде ордуңардан ыргып лып тура калып чыны-табактарды улуу адамдарга алып бергиле, эсинеп (*эстен*), уйкусурап отурууга болбойт.

5-слайд.

Улуулардан кеңешин уккула, атайын үйүңө чакырып тургула, чоң иш баштардын алдында улуулардын батасын алгыла, улууларга тил кайтарбагыла, аларга тик карабагыла, акарат кылбагыла.

6-слайд.

Тентектик кылгандар көбөйгөн, же айып кылгандары кармалган айылга башка жактан келгендер «эмне силерде улуулар жокпу» дейт, же «булар улуусун укпаган эл экен» дешет. Бул ошол айыл үчүн, ошол уруу үчүн жеткен уят иш.

7-слайд.

Эки адам урушса улууларга барат. Улуулар эмне десе, кичүүлөр аларды угууга, айткандарын аткарууга милдеттүү.

8-слайд.

Балдар, жаштар өздөрүнүн жашы улууларды эмне үчүн урматташты жана кандай кылып урматтоону билиши керек. өздөрү да ошолордой жашка барат, ошондо аларды да кимдир бирөөлөр сыйлашын элестетет.

9-слайд.

Улуу муун силер деп кан төккөн, кыйналган, кысталган, эчен кыйынчылык көргөн, уйкусуз түндөрдү баштан кечирген, мамлекет курган. Ошон үчүн алардын бели эңкейип, чачтары түшүп, же кара чачтарын ак аралап, көзүнөн кубат кеткен. Алардын ошол абалын сыйлоо, түшүнүү керек. Айрым жаштар көзү жакшы көрбөгөн энени шылдыңдап койсо, бул бүт карыларды шылдыңдагыны.

10-слайд.

Кары кишилердин көбү таарынчаак, бала пейил болуп калат, аны түшүнүү керек, алар силерди ар дайым кечире билет, силерди жакшы болсун дейт, силер ошону түшүнүшүңөр керек.

11-слайд.

Кары адамдарга жакын болуп, алардын сөзүн укканың - өзүңдү ар тараптан байытканың, «Карынын сөзүн капка сал» дейт, «Кары билгенди – пери билбейт» дейт, «Карынын сөзү – акылдын көзү» дейт. Андан башка да «Карынын сөзү – канык, көрсөткөн сөзү – жарык», «Карынын сөзү – жамак, жамагы – жашоого сабак», «Карынын сөзү кеп болот, калайыкка эп болот» деген сыяктуу накылдар айтылып келет.

12-слайд.

Азыр бир топ балдар, өзгөчө кыздар ата-энесинин каражаты жетпеген нерселерди эле аларды кыйнап сатып бер дей беришет, эгер алар сатып бербесе, улуу бир туугандарына кайрылат. Же болбосо ар кимисинен акча алып, биринен алганын экинчисине айтпай тайраңдап көчө таптап калат. Мында улуулардан да күнөөсү бар, алар тигил кыздар-балдарды кимден, кантип, канчадан акча алып жатат, ошонун баарын билип турушу керек эле да.

13-слайд.

Улуулар биз көрбөгөн нерсени көрөт, биз билбегенди билет, ошону биз белебизби?

14-слайд.

Кээде улуулардын, өзгөчө ата-энебиздин көзүнчө кичүү бир туугандарыбызды бир чаап ийебиз, урушабыз, жемелейбиз, же эзилип эркелетебиз, бул да адептүүлүк эмес. Мунун баарын өз убактысы, жекече тарбиялоо маалы болорун эстеп жүргөн оң.

15-слайд.

«Улууга – урмат, кичүүгө – ызаат» деген макал айтылат. Улуулар сыяктуу эле кичүүлөргө да өзгөчө мамиле керек.

16-слайд.

Кичүүлөр силерди улуулантып, кеңеш берет же бир маселеңди чечет деп келет, андайда силер анын үстүнөн шылдыңдап күлбөгүлө, же ашкере катуу айтып

урушпагыла, акыл парасат менен пикир-оюңарды, кеңешиңерди айткыла, колуңардан келсе, материалдык, болбосо, моралдык жардам бергиле.

17-слайд.

Улуу адамдар кичүүлөрдүн ким экендигин жакшы билет, аларды таразалап турат. Чыныке Төлөбай уулу деген бий өткөн. Ал Суусамырда жайлоодо жай отургунда бир казак төрө сурайт экен: «Аксакал канча уулуңуз бар» деп. Антсе бий «Бир жарым» деп коюптур. Көрсө, ал кишинин төрт уулу бар экен, ошолордун ичинен бирөө гана эл камын көргөн, элге да, ата-энеге да жаккан эр экен, калган үчөө өзү менен өзү жүргөн бир жандар тура. Ошол үчөөнү жарым балага санап жатыптыр Чыныке бий.

18-слайд.

Кичүүлөр сенин деңизиңе суусун куюп жаткан дарыя-куйма, силер ошолор менен улуусуңар, барктуусуңар. Ар кандай иштериңерде улууларга таянгандай эле кичүүлөргө да таянгыла. Силердин алдыңарда кичүүлөр алсыз жана коргоого муктаж экендигин сезип жүргүлө. Үй-бүлөдө улуулар кандай жол тутса, кичүүлөр алардын артынан ээрчийт, ошон үчүн «улуу көч кайда кетсе, кичүү көч ошол жакка кетет» деп коюшат.

19-слайд.

Демек, улуу-кичүү мамилеси элди эл, улутту улут кылып сактап келген улуу жүк, улуу уңгу.

№7 сабак

АДАМГА МАМИЛЕ

Сабактын максаты:

Окуучулар адамдарга жакшы мамиледе болууну үйрөнүшөт. Адамга жасоо керек болгон жакшы мамилелерди тизмектей алышат. Тексттердеги адептик идеяларды таап, анализдей алышат.

Сабактын жабдылышы: Проектр, слайд, ватмандар, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим окуучуларга адамдар бири-бирине кандай мамиле жасоо керектиги жөнүндө 2 мүнөттүк эркин жазууга көрсөтмө берет. Окуучулар тизмелеп өз ойлорун жазышат. Каалоочулар окуп беришет.

2-кадам: Мугалим проектр аркылуу төмөндөгү слайдды көрсөтөт. Класста талкуулашат.

Адамдар менен түбөлүк мамиле кылган бул дүйнөдө ар кандай балакеттерге калбайын десең он нерсени жадыңа түй деп **Фисогурс (Пифагор)** тээ байыркы заманда эле мына буларды көрсөтүптүр:

- Өзүңдөн улуу киши менен урушпа;
- Копол, ачуулуу адам менен айтышып отурба;
- Кералбас киши менен бир жыйында болбо;
- Наадан адам менен талашып-тартышпа;
- Сынабаган киши менен дос болбо;
- Жалганчы менен мамиле кылба;
- Бакыл киши менен сукбатташ болбо;
- Аялдар менен бир жерде көпкө отурба;
- Тез кызыган, кызганчаак киши менен шарап ичпе;

3-кадам: Окуучулар 6 топко бөлүнүшөт. Ар бир топко өзүнчө текст таркатылат. Топторго ватман, маркерлер берилет. Текстти окуп чыгышып, топто талкуулап презентацияга даярданышат.

1-топко:

«Кайчы»

Жүрөк оорусу өнөкөткө айланып бара жаткан бир киши Руминин астына келет.

- Мен кандай гана дарыларды ичип көрбөдүм, бирок дартыма даба болбоду, акыры бир айласын кылар деп сизге келдим, - деди ал киши жалынычтуу.

Устаз тигил адамга бир топ тигилип, анан ойлонуп туруп:

- Мага кайчы алып келгиле? – деди.

Кайчы алып келгенче тигил кишинин өңү ансайын купкуу тартып, акыры чыдамы кетип:

- Сиз эмне менин жүрөгүмө операция жасаганы жатасызбы? – деди.

Руми күлүп айтты:

- Мен хирург эмесмин, анан калса кайчы менен операция жасайт деп деги эле укпагам.

Кайчынын алып келген соң мавлана жанагы жабыркап келген кишинин топчусун ордуна кесип алып колуна карматты да:

- Муну башка жерге тагып алыңыз жана топчунун эски ордун эми көп кармалай бербейиз, - деди. Анан да: - Эми дагы эки жумадан кийин бир келип кетиңиз, мен иштин оң жыйынтыгын көрөйүн, - дегенин кошумчалады.

Оорулуу киши устаз айткандын баарын кылды. Эки жумадан кийин Руминин алдына кубанычтуу келди.

- Дарыгер менин жүрөгүмдү текшерип көрүп, баары ордуна келиптир, сиз жакшы болуп калыптырсыз деди. Сиз, урматтуу мавлана, менин түймөмдөн жин-шайтандын баарын кууп чыктыңызбы? – Ал кубанып ушинтип айтты.

Руми күлө багып:

- Сиздин колуңуз ошол топчуну кармалай берчү экен, топчу болсо жүрөктүн үстүндө, демек колуңуз жүрөгүңүзгө тийе берген. Ошол түймө сиздин жүрөгүңүздү жабыркаткан «жин-шайтан» болуп келген. Мен ошол түймөнү башка жакка которуу менен жүрөгүңүздү кысып жаткан колуңузду нервдеринин таасирин башка жакка жылдырып койдум.

Аңгеме мына ушундай сюжетти камтыйт. Бир карасаң жөнөкөй эле нерседей, бирок дал ошол жөнөкөй нерсе – бир адамдын тагдырын чечип атат. Ал ошол адамдын тагдыры эле эмес, башкаларга да сабак болуучу ибарат.

2-топко:

«Руминин көрөгөчтүгү»

Тебридик бир бай соодагердин башына күлпөттүү иш түшүп Кониага Румиге атайын келет. Ал Румиге беремин деп ниет кылып өзү менен 50 алтын теңге да алып алган. Келип, мавлананын кабылканасында туруп, Жалалиддинди көрүп калат да, сүрдөп, калтырак басат.

Руми айтат:

- Сенин 50 алтын теңгең алынды! Бирок сен 200дү жоготтуң жана ошол нерсе сени мында алып келди. Сени Алла жазалады, эми баары жай-жайына келет.

Соодагердин көрөгөчтүгү Румини таң калтырды. Руми дагы айтты:

- Бир жолу Батышта, христиандардын мекенинде, көчөдө жаткан бир христиан дервиштин жанынан өтүп баратып, ага жийиркенип түкүрүнүп ийгенсиң, азыр эми сен ошонун азабын тартып жатасың. Сен эми ошол кишини табышың керек жана андан кечирим сурашың зарыл, анан биздин саламды айт.

Ошондо соодагер өзүнүн ички дүйнөсү Руми үчүн ачык китеп экенин түшүндү.

- Кара, - деди Жалалиддин Руми, - биз аны сага көрсөтөбүз.

Ушинтти да дубалга жакын келишти, ошол убакта Европанын бир базары жана анын бир жеринде жаткан ыйык адам көрүндү. Соодагер бул көрүнүштөн артка жылып кетенчиктеди жана устазга таң кала карады.

Мында Руминин аябай эле көрөсөндүгү, акылдуулугу, гениалдуулугу көрсөтүлүү менен адамдардан башкача касиет-сапаттары бар экендиги айтылат. «Кимде ким, - деп айтылат хадистерде, - мусулман мамлекетинде жашаган башка диндеги кишиге акаарат кылса, кыямат күнү оттон жасалган камчы менен сабалат».

3-топко:

"Дароо мөмө бере баштаган көчөт"

Жаз жаңы келген күндөрдүн биринде Султан Хусейин падыша сарайында эригип отуруп, увазири Мир Алишерди эстейт да, анын бир топтон бери көрүнбөй калганы үчүн жоктоп үйүнө барып коюуну чечет. Барса Алишер акын багбанчылык кылып атыптыр.

- Көктөм келсе, көчөт эк деген экен машайыктар, - дептир Алишер, - мен да эскирген алмаларды түбү менен оодарып таштап, ордуна жаңыдан үч-төрт жаңгак көчөтүн сайып коёюн деп жатам.

- Ообоо, досум, эй, экөөбүз жашарыбызды жашап, ашарыбызды ашап бүттүк, анан бул жаңгактар качан чоңоюп, качан мөмөсүн берет?!

- Досум, жакшыдан бак калат деген, мен бул көчөттөрдү өзүм үчүн эмес, мынабул көчөдө чаңытып ойноп жүргөн балдар үчүн, балким алардын да балдары үчүн тигип жатам. Алар мөмө бере баштаганда адамдар келип муну Мир Алишер атабыз эккен десе, мындан өткөн бата болобу, мындан өткөн байлык болобу? – дептир Навои.

Алишердин жообуна жана анын жасап жаткан ишине ыраазы болгон Султан Хусейин ага бир калта алтын бердирет.

- Мына көрдүңбү, - дейт Алишер Навои, - эгип аткан көчөттөрүм эми эле түшүм бере баштады.

Бул икаяда адамдарга жакшылык кылууну өзүнүн жеке кызыкчылыгынан артык көргөн Алишер Навоини жана анын инсандарга акниеттик менен мамиле кылганын көрүп, баалай билген, адамгерчиликке адамгерчилик менен жооп берген өкүмдар Султан Хусейинди көрөбүз. Мына ушундай инсандар адамдар кандай болушу керектигин бизге айтып берип турушат.

4-топко:

"Мансап"

Искендер падыша бир билимдүү жана кадыр-барктуу кишини жогорку мансаптагы кызматынан бошотуп, төмөнүрөөк тепкичтеги мансапка коёт. Бир күнү ал падышанын алдына келгенде Искендер андан сурайт:

- Кандай, жаңы мансабың жактыбы?

- Өмүрүңүз узун болсун, падышам, адам мансабы менен кадыр-барктуу эмес, мансап инсан менен кадыр-барктуу болот, - дептир тигил келген киши.

Ошондой, адамдар бардык нерсенин башында турат. Бардык нерсе, анын ичинде аалам адам менен гана сулуу, инсан менен гана көрктүү. Адам болбосо анын баары талкаланмак. Адамдын ошол улуулугун, дүйнөнү сактап тургандыгын биз түшүнүүгө, аңдап билүүгө тийишпиз.

5-топко:

"Элдүү түлкү ач калбайт"

Бир шаарда бир адамдын өтө көп эгини болуп, андан жакшы дан алыптыр. Анан ошол аймакта азык-оокат таңкыстыгы башталып, тигил киши түшүмүнүн баарын сурап келгендерге таратып берет да, өзү да дансыз калат.

- Кызык экенсиң, - дешет тааныштары ага, - ушундай ачарчылыкта өзүң да ач каларыңды билип туруп, анан неге эгиниңдин баарын таратып бердиң?

- Калк ач туруп, мен ток болсом, ынсапсыздык болор. Калк менен бирге жамандык-жакшылыкты көргөнүм туурадыр, - деди ал киши.

Ушуну үчүн «элдүү түлкү ач калбайт» деген накыл сөз айтылат. Адамдар эл ичинде болгондо гана анын бийиктиги, адамдык насил наркы билинет. Эгерде кимдир бирөө ашкере мал-мүлкү бар, жеткен бай болсо да, ал адамдардын жакшылык жамандыгына кошулбаса, байлыгынан кембагалдарга, жалпы элге таратып берип турбаса, анын адамдык касиети жок деп эсепшет да, элден чыгарып коёт.

6-топко:

"Арыктарды тазалоо"

Акылмандын жанына бир жаш жигит келет да:

- Мен ушул күнгө чейин жаман иштерди кылып жүрдүм эле. Эми аны түшүндүм да ошол күнөөлөрүм үчүн тооба келтирүү максатында сиздин алдыңызга келдим. Мени шакирттикке кабыл кылыңыз, тарбияңыздын көлөкөсүнө жакшылар катарында боломун деп үмүт кыламын, - дейт.

Акылман айтат:

- Сенин көңүлүң бир ауз-көлмөгө окшош. Беш арыктан ыплас суулар келип, көңүл-аузуңду булгап турат. Эгер бул арыктардын жолдорун тазалап, ыпластанган сууларды киргизбесең, ошондо гана сени шакирттикке кабыл кылып, тарбиялаймын. Арыктар тазаланбаса, миң мертебе тооба кылсаң да пайда бербейт.

Жигит:

- Алар кайсыл арыктар? - деп сурайт.

Акылман айтат:

- Бир арык – көзүңдүн жолу. Аялдарга бузукулук, кыянаттык кылуу ниетинде караба. Бир арык – оозуңдун жолу. Оозуңдан адеп тарбиясына тескери болгон сөздөрдү чыгарба, арам жана ишенимсиз нерселерди жебе, ичкилик ичпе. Бир арык – колдор жолу. Кишилердин мал-мүлкүнө кол салып уурулук кылба, бирөөнү уруп-нетип жабыр-жаракат келтирүүдөн сактан. Бир арык – буттарыңдын жолу. Уурулукка жүрбө. Дагы бир арык – кулактарыңдын жолу. Караниеттик менен айтылган сөздөргө кулак салба, адеп тарбиясына тескери болгон сөздөрдү угуудан кач.

Хадистерде айтылат: «Момун-мусулмандардын бири-бирине алты түрдүү акысы бар: салам бериш; чакырса барыш; кеңеш сураса бериш; суроосуна жооп бериш; оору болсо барып көрүш; каза болсо аза зыйнатына катышыш». Ушундан көрүнгөн нерсе адам ар дайым адам менен – адам, ал эми адамдык эң алды менен адамдарга кылган мамиледен билинет.

№8 сабак УСТАТКА МАМИЛЕ

Сабактын максаты:

Устатка болгон элдин мамилесин тексттер аркылуу түшүнүшөт. Мугалимге, устатка жакшы мамиле кылууну үйрөнүшөт.

Сабактын жабдылышы: Проектр, слайд, ватмандар, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим окуучуларга киришүү аңгемесин сүйлөп берет.

Устат. Устаз. Устаздык дегенде көп өнөрлөрдүн ичинен эң алдын усталар эске түшөт. Устаз, устат дегендер уста дегенге окшоп кетет. Ал эми усталык Чыгышта эң барктуу өнөр катары эсептелген. Атын тарыхта калтыргысы келгендер жылдап шаарма шаар кыдырып уста издешкен, таланттуу устадан алар эч нерсе аяган эмес, жээн калтырышкан, балдарынын оозуна түкүрткөн...

Орустун улуу падышасы Пётр Биринчинин шакегинде «Шакиртмин, устаз издеп жүрөм» деген жазуу бар экен. Орус турмушун оңбогондой оңдогон, Батыш борборун негиздеген улуу киши, улуу император ушундай деп атса, анан биз эмне дейбиз?

Бирөө чоркок болсо, же адепсиздигин көрсөтүп койгон болсо, «бул устаз көргөн немеби» дешет аны карап тургандар. Илгертеден устаздын алдына келип ата-эне баласын «эти – сиздики, сөөгү – биздики» деп тапшырган. Советтик атеисттер муну диний медреселерди сындoo үчүн колдонгону менен мында «тарбиялоо сизден, сизге ишенип тапшырдык» деген маани жаткан. Баланы жаратуу атадан жана энеден, ал эми аны Адам кылып тарбия берүү устаздан дешкен. Андыктан да «устаз атаңдан да жогору» деген кеп тараган.

Кыргыздар да балдарын атайын устаздарга берип, өнөр үйрөткөн. Манасты бала чагында Ошпур деген койчуга бергенин жакшы белесиңер, Семетей болсо өнөрдүн баарын Букар хандыгында жүрүп үйрөнөт. Элдик акындарды Токтогул болобу, Барпы, Жеңижокпу, Алымкулбу, сөзсүз, бирөөлөргө кошуп берген, ошонун кызматын кылып, оту менен кирип, күлү менен чыгып жүрүп өнөрүн үйрөнгөн. Айтуудан атактуу Токтогулду ар кайсыл мезгилде алтымыштай шакирт ээрчип жүрүптүр. Манасчылык да, кол өнөрчүлүк да, устачылык да, мүнөшкөрлүк да ошондой. Кыйын шакирт болсо, устаты жакшы үйрөтсө «устаттан шакирт өтүптүр» деген жакшы сөз чыгат, бул устаттын баркын түшүрүү эмес, тескерисинче, анын кыдырын көтөрүү, анын үйрөтүү усулдарынын майнаптуу экендигин тан алуу. өнөрлүү адамдардын даңкы, баркы анын канчалык жана кандай шакирт өстүрүп чыгаргандыгы менен бааланат. Шакирти жок устат суусу жок арыктай, мөмөсү жок дарактай. Аны өзүмчүл дейт. өнөрүн гөрүнө алып кетти деп эл жаман көрөт.

2-кадам: Окуучулар төрт топко бөлүнүшүп, ар бир топко текст таркатылат. Окуучулар топто талкуулашып, тексттин идеясын жалпы класска түшүндүрүп беришет.

1-топко:

"Устаттын урпагына мамиле"

Байыркы Гират шаарында ошол жердин өкүмдары Хусейин Байгара өз увазири, атактуу акын Алишер Навои менен атчан өтүп бараткан. Бир убакта алар арык боюндагы кумдарды ойноп жаткан балага кезигет. Баланын булар менен иши жок. Аны көрө калып увазир-акын Алишер атынан ыргып түштү да, эки колун бооруна алып:

-Ассалому алайкум, мавлоно теги! - деп учурашып калды.

Баланын болсо дале иши жок, оюнун улантып жатат. Анан Навои да атына минип жолун улады. Буга таң кала караган өкүмдар себебин сураса, Алишер тиги бала устаз-пирибиз Абдурахман Жаминин небереси эмеспи деп жооп узатты.

Көрсө устаздын өзү эле эмес, урук-тууганы, жек-жааты да шакирт үчүн ыйык экен. «Атаң менен устазың бирдей чакырса, биринчи устазыңа бар»деп айтылат хадистерде.

2-топко:

"Күчүк качан балакатка жетет?"

Имам Азам бир койчуга аябай таазим кылып, урмат көрсөткөнүн байкап калып жанындагылар сурашат:

- Эй, пирим, сиз ушундай аалым киши, атактуу киши, бул койчуга неге мынча үзүлүп түштүңүз?

- Бул менин устатым, - дептир Имам Азам.

- Бир жүргөн койчу кантип эле сизге устат болсун? – Жанындагылар таң кала карап калат.

- Анын жөнү мындай: Бир күнү эл арасына чыгып баян айтып атсам, бир киши «Сиз ошончо билерман экенсиз, «Күчүктүн балакатка жеткенин кантип билүүгө болот» деп суроо берип калды. Ырасы, мен муну билбейт элем. «Эртең айтып берейин» дедим. Дедим да, сукбат бүтүп, китепканага кетип жатсам алдымдан ушул койчу чыкты. Чыкты да, «кабатыр болбо, балам, күчүктүн балакатка жетип, ит болгону бир бутун көтөрүп сийип калгандан билинет» деди. Ушундай. Ал мага устат. Адамга бир ариб үйрөтсө да, бир сөз үйрөтсө да устат, - дептир Имам Азам.

3-топко:

"Философ болгусу келген шакирт"

Грек философу Афлетун бир күнү академиясына шакирттерди издей баштайт. Талапкерлерди кең талаага алып чыгып сынамакчы болот. Ал биринчи талапкерге:

- Кана, айтчы, Сиз тегерегиңизден эмнелерди көрүп турасыз? - дейт.

- Талааны, койчуларды, көп койлорду!

Мындай жоопту уккан Афлетун айтат:

- Сизден эч убакта философ чыкпайт!

Анан ал экинчи талапкердин жанына келип сурайт:

- Балким сиз башка нерселерди көрүп жаткандырсыз?

- Ооба, устаз! Көктүн сулуулугуна көз арткан жердеги көк майса дагы көбүрөөк сулуулукка жетүү үчүн көккө көтөрүлгүсү келип турат. Ушул сулуулукка суктанган койлордун болсо чечекейи чеч, көңүлдөрү куунак. Бирок алардын кара курсагы жашыл дүйнөнү жабыркатышы мүмкүн болуп турат. Мындан өзүнчө ыраазы болуп

турган койчулар гана чөнтөктөрүнө канча пайда түшүрүн эсептөө менен убара жана ал каражаттарды эмне кылышын ойлорун жатат. Мына ушул окуядан менен карама-каршылыктарды көрүп турам.

- Атыңыз ким? - дейт устат.

- Арасту!

- Сизден мыкты философ чыккыдай экен! – Устат аны дароо өзүнө шакирт кылып алат.

Кийин бул экөө устаты Платон жана шакирти Аристотель катары дүйнөгө таанылат эмеспи. Мында устаттын сыноосун көрүңүз да, шакирттин жообун байкаңыз. Устат менен шакирт бири-бирин бир көз караштан түшүнөт.

4-топко:

"Абу Али Ибн Синанын устатка мамилеси"

Күндөрдүн бир күнүндө Улукман Акимдин устазы бир иш менен алардыкына келип калат. Атасы уулунун устазын үйгө кирүүгө муражат кылат. Ата менен устаз үйдө сүйлөшө баштайт да Улукманды атасын отун алып келип чай кайнатууга жумшайт.

Бир убакта атасы сыртка чыкса, уулу ыйлап отурат.

- Сага эмне болду? – дейт атасы.

- Сиз мени отунга жумшадыңыз, отун болсо тамдын башында, а устазым болсо тамдын ичинде отурат, анан кантип мен анын үстүнө чыгып отун алам, - дептир.

Ата сөзүн таштап, устазды улуктаган Абу Али ибн Сина кийин атактуу дарегер болбодубу.

№9 сабак

ЖАН-ЖАНЫБАРГА МАМИЛЕ

Сабактын максаты:

Окуучулар жан-жаныбарларга жасалган аяр мамиленин акыры жакшылык менен бүтөрүн билишет. Жаныбарларга аяр мамиле кылууну үйрөнүшөт.

Сабактын жабдылышы: Проектр, слайд, ватмандар, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим окуучуларды 5 топко бөлүп, ар бир топко текст таратат. Окуучулар текстти окуп, топто талкуулап, жалпы класска презентация кылып берет.

1-топко:

"Кумурсканы унутпа"

Эмир Темир эң бир сүйүктүү жана ишин улантуучу небереси мырза Улукбекке өзүнүн бир окуясын тынымсыз айтып берет экен. Ал баян боюнча атактуу саркарда Хурасандын Сеистан акиминде колбашчы болуп жүргөндө катуу жараланат, аны баары таштап кетет, өлүм менен бетме бет келип, аябай азаптанат, атына сойлоп жете албайт. Дос деп жүргөндөрү саткынчы чыгат. Бир куураган дарактын астында жатып, жанынан кумурсканы көрүп калат, аксак кумурска улам далалат кылып таштын үстүнө чыгайын деп, кайра кулай берет экен, кайра аракет кылып, кайра кулап, иши кылып эң аягында ташка чыгат. Эмир Темир Күрөгөн да ошондо ойлонуп, жашоого бел байлайт. Кийин-кийин мырза Улукбек да башына оор күндөр түшкөндө бабасы айтып берген ошол аксак кумурсканы эстеп, өзүнө өзү «Кумурсканы унутпа», «Кумурсканы эсте» деп турчу экен.

Эки адамдын жеңишке жетип, атак алышына бир аксак кумурска кандай таасир эткенин карап көрүңүзчү...

2-топко:

"Кумурскага да мекени кымбат"

Кумурска демекчи аңыз кептерди аңдасак, Шайх Шиблий алыс кыштагынан шаарга түшүп, бир нан дүкөнүнөн дан сатып алат, аны айылына алып барып ачса, бир кумурска жүрүптүр. Жаныбар, аябай тынчсызданып, ары-бери чуркайт дейт.

Шайх Шиблий кумурсканы ойлоп таң атканча уктабаптыр. Качан гана таң үрүл-бүрүл болгондо даны менен кумурсканы кайра шаарга алып жөнөптүр. Баягы буудай алган жерге келип кумурсканы коё берип карап турса, жалгыз кумурска жүгүрүп-жүгүрүп барып, ийинине кирип кетиптир.

Бул ибарат ар бир жан-жаныбар үчүн мекени, топурагы кымбат дегенди айтуу менен адамдардын жаныбарларга мамилеси куду адамга мамиледей болуш керектигин түшүндүрөт. Ошон үчүн кыргыздар «кумурсканын ийинин бузбагыла» деп турат. Асан Кайгы «кулан байкуш кантти экен», «жылан байкуш кантти экен» деп жүрүп бүткүл казак менен кыргызга ал элдер экология окуй элек учурда да эле жан-жаныбарларды коргоочу акын катары таанылган.

3-топко:

"Иттин достукка бекемдиги"

Дагы бир адам башынан өткөргөн окуяны мындай айтып берет: Ал киши узак сапарга Хорезмге чыгат, жолдо бир киши кошулат. Ошол киши ага тынбай эле дос боло тургандыгын, кыяматтык жолдош болгусу келгендигин айтып отурду. Буларга бир ит да кошулуп, ээрчип алды. Окуяны баяндап аткан киши колунда бар адам экен, тиги жолдо кошулган адамга тамактын чүйгүнүн берип, кийиндирип-ичиндирип, кадырлап барды, анын үстүнө жан-алы калбай эле дос бололу деп барат имиш. Ал эми итке арткан нан, сөөк таштап коюшчу.

Жолдо буларга эки каракчы кол салат. Баягы дос болом деген адам алар алыстан көрүнөрү менен жүктөрдү таштап, каражанын алып качты. Ит болсо каракчылардын бирин буттан тартып, жыгып жардам кылды да, экөөлөп ал каракчылардан кутулду.

Анан жанагы киши кайра келди. Андан көрө ит чыныгы дос экен деп, адамды кууп жиберди да, итти жолдош кылып алды.

4-топко:

Төө менен чычкан

Өткөн заманда бир карып төөсү менен кире кылып, эптеп тиричилигин жүргүзөр экен. Элдер да анын атын айтпай «төөчү» дешер экен. Анча-мынчада ал ири соода кербендерине кошулуп, башка алыс өлкөлөргө да чыгып турчу. Ошондой күндөрдүн биринде какыраган элсиз чөлдө түнкү эс алуудан кийин кайрадан жолго чыгарда төөчү өзүнүн төөсү жоктугун байкап калат. Аны издеп, бир бархандын ары жагына өтүп, таң каларлык окуянын күбөсү болот. Караса, бир келемиш төөнүн тумшугуна байланган узун аркандын учун тиштеп алып, төөнү аякка-буякка жанын койбой жетелеп жүрөт. Төөчү өзүн токтотуп, далдаланып, окуяны байкап туруптур. Төө күн бою келемиштин сүйрөгөнүнө көнүп, артынан ээрчип жүрө берет. Келемиш болсо, өзүнүн тырнактай экенине карабай, тоодой айбанды баш ийдиргенине курсант боло чыйылдайт. Төөчү бул көрүнүштү байкап, төө өзүнөн миң мертебе кичине жана байкуш бир жандыкка моюн сунганы, анын көңүлүн алганы, тиги кичинекей жандыкты аяганы, аны сүйүнтүүгө аракет кылганы экенин түшүнөт. Ал өз төөсүнүн сабырдуулугуна, бейзадалыгына, көтөрүмдүүлүгүнө ичи чыгып, ыраазы болот.

Акыры караңгы түшөр менен карап турса келемиш аркандын учунан бекем тартып, төөнү ийнин көздөй сүйрөйт. Төө болсо келемиштин ийнине тумшугу тийгенче бара берет. Тумшугу ийинге тийсе да арканды тартып ийсе кокус келемиштин тиши сынбасын деп төө улам чөгөлөп, тигини аяп коет. Бир убакта ийиндин ичинен арканды тартууга уруксат дегендей ишаара кылынат. Ошондо төө арканды тартып кирет, бир убакта анын келемиш тиштеген учу ийиндин оозунан жер үстүнө чыгар менен айлананы ажайып шоола каптап калат. Эси эндиреген төөчү чуркап барса аркандын учунда жаңгактан чоңураак лаал түйүлүп туруптур. Анын шооласынан көз уялып, дүйнө башкача боло калат. Бул төөнүн сабырдуулугуна, мээримдүүлүгүнө келемиштин ыраазычылыгы, жооп кайтаруусу эле.

Бул окуядан кабар тапкан падыша төөчүнү жана анын лаал ташын сарайга алып келтирет. Көрсө, ал лаалды бир падыша жоготуп, аны кийин-соңку көп падышалар издеп убара тартып жүрүшкөн экен. Аны болсо бир кезде келемиштер таап, ийнине алып кетишкен. Табылга ушунчалык баалуу экен, ага бир нече өлкөнүн баарынын бүт казыналарын кошсо до чендебейт имиш.

Лаал ордуна төөчүгө кийим-кечек, төөгө болсо өзүнчө жайыт ажыратылат. Баяндалган окуядан кийин элде «сабырдын түбү – сары алтын» деген макал калыптыр.

Албетте, мында сабырдуулук тууралуу сөз болот, ошол эле кезде адамдар сабырдуулукту төөдөн, жакшылык кылууну келемиштен үйрөнсөңөр боло деген насаат ибаратталар.

5-топко:

Итке жасаган мамиленин акыбети

Бир киши аркы дүйнөнү ойлоп бул дүйнөдө сооп иштерди кылайын деп мечит салдырыптыр, медресе салдырыптыр, көпүрө куруптур, карып-мискиндерди ичирип-жедириптир. Ошол эле киши бир мертебе сапардан келе жатса, алдынан бир азаптанып, кыйналып турган итке кезигиптир, анан ал ошол итке боору ооруп, аны өлүмдөн алып калып, багып, жакшынакай ит даражасына жеткириптир.

Күндөр өтөт, баягы киши каза болот. Анан анын жакындарынын биринин түшүнө кирет, түшүндө маркум ага тигил дүйнөдө иттен келген сооп гана ашык атканын айтып бериптир.

Ошентип адамдар жан-жаныбарлар аркылуу бакыт нуруна жетишет, ошолор аркылуу жакшы ыйманга, адепке ээ болот, адамдын адамдыгы алардын макулуктарга кылган мамилеси менен да ченелип, бычылат.

Мевлана Жалилиддин Руми ээси таштап кеткен итти үч күчүгү менен таштай албай, аларга узак жол басып тамак-аш ташып турган. Атүгүл бир мертебе аны сыйлап Эмир Парвана күмүш идиште тамак алып келгенде, ал болсо бул күмүш идиштеги тамакка мага караганда мынабулар муктаж болуп турат деп, ал идишти иттердин алдына коюп берет, Эмирдин адамдары күмүш табактарды алайын десе да болбой, иттерди адамдардан артык сыйлайт.

Фирдоуси айтат: «Дан ташып жүргөн кумурсканы да иренжитпе, анткени ар бир жаныбардын жаны өзүнө таттуу. Көңүлү кара, ташбоор киши ошол кумурскага да азар берет. Мындай кишилер бир күнү дал ошол кумурска сыяктуу өзү да аяк асты болот».

№10 сабак ТИЛГЕ МАМИЛЕ

Сабактын максаты:

Окуучулар сөздү этияттап сүйлөөнү үйрөнүшөт. Аңгемелер, икаялар аркылуу сөздүн кудуретке ээ экендигин түшүнүшөт. Бири-бирине жакшы сүйлөөгө аракеттенишет.

Сабактын жабдылышы: Проектр, слайддар, тексттер.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим окуучулар менен кыргыз элинин тилге жасаган мамилеси, тилди кадырлоо тууралуу аңгемелешет.

Мугалимдин аңгемеси:

«Жакшы бөзүң болбосо да, жакшы сөзүң болсун», «Жакшы сөз – жан азыгы», «Жылуу сөз жыланды ийинден чыгарат», «Сөз билбеген муштуму менен коркутат» деген сыяктуу накыл кептер муундан муунга өтүп келет. Тилчи-окумуштуулар Ж.Мукамбаев, Ү.Асаналиев, А.Жалилов, С.Рысбаев, Ж.Чыманов ар кимиси өз-өзүнчө кыргыз элиндеги сөзгө, тилге байланыштуу макал-ылакаптарды, накыл жана учкул кептерди топтоп китепчелерди чыгарышты. Эми аларды окуп отуруп элибиздин тилге карата мамилесине ушунчалык таң каласың да, суктанасың да, ошол эле кезде элибиздин тилди пайдалануу чеберчилигинин, чечендик өнөрүнүн өлүп бараткандыгына ушунчалык ичиң күйүп, өкүнөсүң...

Кандай маани-мазмунда сүйлөгөндүгү, сөз тыңшагандыгы, кепке кезек бергендиги, тилге этибар кылгандыгы аркылуу адамдын адеби билинет, кишинин кишичилиги ачылат.

Сөз сүйлөө – бул өнөр, болгондо да өмүр бою үйрөнө турган өнөр. Дал ушул сөз менен эчен-эчен кыргын согуштар, эчен-эчен адамдардын өлүмдөрү токтотулган.

Тил – акыл таразасы, тил – дилдин ачкычы, тил – адамдардын жүрөгүнө жетүүнүн жолу, тил – адеп көрсөткүчү. Ал эми көп тил билүү – теңдешсиз бакытка ээ болуу.

2-кадам: Окуучуларга "Сөз кудурети" деген текст таркатылып окууга көрсөтмө берилет же мугалим тарабынан көрктүү окулат.

"Сөздүн кудурети"

Байыркы замандардан бери бири-биринен каардуу, бири-биринен мыкаачы эчендеген падышалар менен султандар, хандар менен амирлер өткөн. Алардын бири күнөөлүү деп табылган адамдын көзүн соолутуп ойсо, дагы бири дарга астырган, бирөөсү зынданга салган, бири атка сүйрөткөн, бири аттырган, бири тилин сууруп алган, бири башын алдырган, бири этин тилип туз септирген, кызытып темир бастырган, дагы бири башына шири каптаткан. Иши кылып адамды кыйноонун түрдүү түмөн айлалары менен мамлекетин башкарып, кол алдындагы элин коркутуп турган.

Ал эми бир өкүмдар жазалоонун башка бир жолун тааптыр, ал айыпкерди күнү-түнү уктата койбой атайын тандалган адамдарга айтып каргатчу экен. Не бир адам көтөрө алгыс сөздөр менен каргаган соң тигил күнөөлүү анын баарын көтөрө албай

алдан тайып, жүрөгү мыжып, чачы агарып, кебетеси кетип, акыры жыгылып түшүптүр.

Анан өкүмдар ошол кылмышкердин энесин каргатат. Энеси болсо каргыш сөздүн уусунан чыдай албай жүрүп эс-учунан танып, ал да кулайт. Ошондой жол менен эне-баланы жыккан соң падыша аларга жооп берчү экен, бирок бир шарт менен – беш жылга чейин үйүнөн чыкпай, эч ким менен сүйлөшпөшү керек деген.

Ушундай жазаланган энелердин бири эч-учунан кетип жатып, акырын айткан имиш: «Бул сөздөрүң ак сүтүмө чейин жетти. Ушул кептериң өлсөм сөөгүмдөн, тирүү болсом жүрөгүмдөн кетпейт. Эй, залым падыша, кызың болсо ал да бир күн эне болор, ошондо көрөрсүң...», - дейт.

Эненин ушул каргышы он алтыга эми толгон падышанын кызына жетиптир, анын энеси жашында каза болуп, өкүмдардын жападан жалгыз эркеси экен, ошол кыз ошол замат тилден калыптыр, буту да шал болуптур.

Убакыт өтө берет. Падышанын көрөр көз маликеси ордуна жылбайт, сүйлөй да албайт.

Кызды айыктыруу үчүн ааламдын ар кайсыл жагынан дарыгерлер менен табыптар, бакшылар менен көзү ачыктар, ырымчылар менен дарымчылар, деги койчу баары-баары келет. Шыпа табылбайт. Падыша бүт байлыгын чачууга ниет кылат, өзү да эмне үчүн мындай болгонун астырттан туят. Лекин айла жок, кеч болуп калган. Даанышмандардын бири «үч күн улак тарттырып, кыз көңүлүн көтөрүңүз» десе, «бири жакшы күйөөгө бериш керек» дейт, үчүнчүсү «Рум падышасынын перизаттарын алып келип, бир нече күн оюн көрсөтүңүз» деген сунушун айтат, дагы бирөөлөр башка пикир менен келет. Эмне кылса да, кандай кылса да, кыз оңолбойт да, түзөлбөйт. Баягысы баягы. өкүмү жүргөн аймактын ар бир адамын алып келип, кыздын алдында өнөр көрсөтүүгө буйрук берет, андан да такыр натыйжа чыкпайт.

Ошондо акылчыларынын бири беш жылга чейин үй камагына алынган баягы кылмышкер уул жана анын энеси тууралуу ойлонот да, ошону алып келүү тууралуу өкүмдарга масилет курат. Падыша маакул болот.

Каргыш сөөгүнө жеткен аял маликеге келет, а падыша кызы болсо эне сүтүн кана эмбептир, эне мээримин көрбөптүр, эненин бешик ырын эшитпетир, ошолордун баарына муктаж экен. Ушул кыздын ушул абалын көргөн каргышка ууккан эне канчалык ал каргыштар этинен өтүп сөөгүнө жеткен болсо да чыдабаптыр, энелик сезими көкүрөгүн тээп маликени бооруна кысыптыр, башын салаптыр, эне гана перзентине айта алуучу ширин-ширин сөздөрүн айтыптыр. Кыз дале унчукпайт. Анан эне кыздын маңдайынан өөп, «башың таштан болсун, энеңдин берген көкүрөк сүтү ак болсун» деп бата кылганда кыз көздөрүн ачып, бет маңдайындагы мээримдүү аялдын бооруна башын жөлөптүр да ооругандан кийинки биринчи сөзүн «апа, апаке» деп тигил аялга айтыптыр да, энеге оттуу көздөрү менен ырайым кыла тигилиптир.

Сөз кудуретине таң калгын падыша ошол күнү тилден калып, ал эми анын жаңыдан тил кирген кызы каргышка кабылган эненин үйүнө келин болуп аттаптыр...

3-кадам: Мугалим слайддарды түшүндүрүп берет.

1-слайд.

Көрүңүз, биринчи учурда адамзат ойлоп тапкан бардык жазалардын эң оору – каргыш сөз экендиги; экинчи учурда тилден калган адамды дүйнөдө болгон бардык

дары-дармектерди берсе да, падыша бүт байлыгын чачса да айыктыра албай, жалгыз гана эненин сөзүнөн айыккандыгы.

2-слайд.

Бирөөгө жолугары менен эле аны карап туруп: «э, ыраңың неге азып кеткен», «арыктап калгансыңбы», «эмне, бир жериң ооруп жүрөбү» деп сурашкандар көп. Эч убакта андай дебеш керек. Сиздин тилиңиз аркылуу тигил бет келген кишинин көңүлүнө жаман нерселер өтөт, ал «чын эле мен ооруп аткан турбаймынбы», «чын эле мен арыктап аткан турбаймынбы»деп ойлойт да, андан бетер кыйналып, эми рухий ооруга кабылат.

3-слайд.

Ооруп аткан адамды да айыктыруунун биринчи жолу – ага берилген дары-дармек эмес, ага дарыгердин жана жакын адамдардын айткан сөзү. Сөздү да абайлап орду-орду менен айтуу керек, ансыз тилдер аркылуу согуш куралдарынан да күчтүү уулар, өлүмгө алып барар коркунучтар өтөт.

4-слайд.

Сөздөр жерге чачылган үрөн сыяктуу, алар акырындап өнүп чыгат. Андыктан да сөздү сүйлөштөн мурда ойлоноу керек, тил менен дилди бирге кармоо зарыл, бири экинчисинен алдыга кетпесин, тил дилиңде бышып жеткен сөздү гана сыртка чыгарсын, «Алдыга келгенди кепшөө айбандын иши, алдыга келгенди айтуу наадандын иши» дейт акын **Алишер Навои**.

5-слайд.

«Жети өлчөп, бир кес» дейт кыргыздар. «Тоону-ташты сел бузат, адамзатты сөз бузат», «Адам тилинен табат», «Тилден ок да чыгат, бок да чыгат», «Бир жолу калп айтса, түбөлүк калпычы атыгат», «Буттан чалынган турат, ооздон чалынган турбайт», «Жакшы сөз – суу, жаман сөз – уу» ж.б. макалдарды кыргыздар күнүмдүк турмушунда тарбиялык, таалим берүүчүлүк норма-эреже, жырым (кодекс) катары колдонгон.

4-кадам: Слайддан соң мугалим "Улукмандын катасы" тексттин каалаган окуучуга көрктүү окутат. Окуучулар текстти талкуулашат.

"Улукмандын катасы"

Бир жолу Улукман Аким (*Али Абу ибн Сина*) көчөдөн өтүп баратып, алдыда бараткан кыздын тез-тез кан түкүрүп баратканын байкап калат да, ага кызыгып артынан түшөт. Кыз кыпкызыл түкүрүнүп бара берет. Анан бир дарбазадан үйүнө кирип кетет. Артынан табып да кирет. Үйдөн кыздын атасы чыгып, атактуу дарыгерди таанып, ызат-урмат менен үйүнө киргизет. Сөз ортологондо Улукман Аким тигил үй ээсине анын кызы оору экенин, кан түкүрүнүп калганын, мындай тез-тез кан түкүрүнгөн адамды сакайтууга ылаажы жоктугун айтат. Бул кепти ары жакта аңдып турган кыз да угуп калат. Угары менен ал калтырап, титиреп, жагылат жана ошол бойдон оңоло албай бу дүйнө менен кош айтышат...

Бир нече күндөр өтүп кыздын атасы менен табып кайрадан учурашып калат.

- Таксыр, табып, кызым, айыкпас дартка чалдыкканын кандайча билип калдыңыз эле? – деп сурайт кыздын атасы.

- Кызыңыз көчөдө келе жатып тез-тез кан түкүрүп жатканын көрдүм эле, - дейт табып.

Бул сөздү угуп ата маңдайын ургулайт да, ыраң-башы купкуу болуп бир аздан кийин:

- Ээ, аттиң, эми билдим, ошол күнү кызым кыпкызыл шаатыт жеп жүрбөдү беле, оозунан түкүргөнү кан эмес ошол шаатыт шербети эмес беле! – деп башын чайкайт.

Ошенткенде Улукман Аким жаңылышканын түшүнөт жана маркум кыздын атасынын астына тизе бүгүп чөк түшүп кечирим сурайт:

- Сиз мага жана менден кийинки урпактарга чоң сабак бердиңиз. Бир сөз менен сопсоо адамды өлтүрүп салуу же ооруп жаткан кишини бутуна тургузуп жиберүүгө болорлугун көрсөттүңүз.

5-кадам: Сабакты жыйынтыктоо максатында мугалим төмөндөгү текстти окуп берсе болот.

"Башка балээ кайдан келет?"

Күндөрдүн биринде Султан Хусейиндин сарайында чоң отуруш өтөт. Сөзгө сөз улашып отуруп падыша «Ат аягы менен суу ичсин» деген сөздү тапкандыгы үчүн Мир Алишерге эки миң теңге сыйлык бирилери билдирет. Муну уккан падышанын жакын кишилери кызганып, эмне үчүн эле ушул Алишер сыйлык ала берет деп, биз да ушундай сөздөрдү табабыз деп чыгышат. Падыша маакул болот. Табышмак катары ал сөөмөйү менен башын көрсөтөт да жооп күтүп калат, вазирлер эч кимиси эч нерсе дей албай калат, бир гана Мир Алишер ошол эле сөөмөйү менен тилин көрсөтөт.

Султан Хусейин Байгара тигил оозун ачып тургандарга кайрылат:

- Мен сөөмөйүм менен башымды көрсөттүм, Алишер болсо ага жооп кылып сөөмөйү менен тилин көрсөттү, ушулардын маанисин чечмелеп бергиле? - дейт.

Үч күнгө мөөнөт берилет. Үч күндө эч бири жообун таппайт. Анан алар Мир Алишерден мунун маанисин сурайт.

- Эгер ар бириң миң теңгенден берсеңер айтса, айтып беремин! – дейт Алишер Навои.

Алар кырк киши экен. Кырк миң теңгени санап берет. Алишер болсо бир ооз гана:

- Султан башка балээ кайдан келет деп сурады, мен болсо, башка балээ тилден келет деп айттым, - деп койду.

Анан алар чуралдашып, «мен таптым», «мен таптым» деп падышага барат. Падыша болсо «эгер жалган айтсаңар башыңарды алам»дегенде баары коркуп Алишер айтканын моюндарына алат.

- Мына, - дейт падыша Султан Хусейин, - мен Алишердин бир ооз сөзүнө эки миң теңге берсем, силер кырк миңди чогултуп берипсиңер.

Ушундай сөз билги кишилер ар дайым өкүмдарларды ээрчип жүргөн. Манас баатырдын акылчысы Бакай болсо, ошол эле кезде анын жанында чоро катары Ыраамдын ырчы уулу жүргөн. Дал ошол сөз билген чечендер, ырчылар, төкмөлөр болгондугу үчүн алардын салтанаты бийик, бийлиги бекем болгон.

№11 сабак

ТАРЫХКА, МУРАСТАРГА МАМИЛЕ

Сабактын максаты:

Окуучулар тарых тууралуу маалыматка ээ болушат. Тарыхый мурастарга мамиле кылууну үйрөнүшөт.

Сабактын жабдылышы: Проектр, слайддар.

Сабактын жүрүшү:

Мугалим слайд аркылуу кыска лекция окуйт. Лекциядан соң окуучуларга талкуу уюштурат.

1-слайд.

Мурда өткөндөрдүн өмүр кечирмелерин, турмуш жолун, калтырган мурастарын үйрөнүү, ошолордон үлгү алуу, алардын насаттарын пайдалануу – кийинки муундар үчүн өтө зарыл нерсе. Алдыга кетип аткан жолунда сөзсүз артка бир кылчайып карап алуу зарыл, ошондо түз же кыйшык кетип баратканыңды сезип-туясың.

Мындан туура бир кылым мурда Осмонаалы Сыдык уулу жазган: «өткөн калктардын алын билет. Кайсы коом кайсы уруктан, эмне өнөрү бар, эмне кесип менен оокат, тиричилик кылгандарынан, кандай дөөлөт (мамлекет) кандай балакеттерге кириптер болду, мына ошолордон бир-бирден кабар берет. Акмактардын акмактыгынан, жакшы адамдардын адилдигинен ыйбаратланат. Ошону менен бирге окуучуларга магрифат (илим-билим) пайда болот. Жүрөгүндө оту бар жигиттерге тарых билүү керек. өтө этибарлуу бир илим.

2-слайд.

Тарых билген адамдар оболкулардын алын көргөн шекилдүү билет. Бир кез орунда отуруп алып, нечен миң жашка чыккан адамдай билет. Кыскасы – замандын оболунан акырына чейин билет. Тарых окубаган кимди билсин? Тарых окуучу эр замандын оболунан ушул убакытка чейин билет жана дастан кылат».

3-слайд.

Байыркы грек колбашчысы Искендер Зулкарнайин (Александр Македонский б.з.ч. 356-323-ж.) эки суу арасын – Огуз (Аму-Дарыя) жана Яксарт (Сыр-Дарыя) басып алганда эң алгач ошол жерлердеги элден үймө үй кыдырып китеп, колжазма жыйнаттырган дешет. Булардын арасында ошол кездин табияттаануу, коомтаануу, табыпчылык боюнча эрежелер жана тарыхый баяндар жазылган «Авесто» деген китеп да болгон экен. Ушулардын баарын өрттөтөт. «Авесто» тууралуу эң илим-билимдүү аалым Абу Райхан Беруний маалымат калтырат, ал китеп алтын суусу менен жалатылган, 12 миң кара мал терисине жазылган болчу деп. Отко бул да салынат. Эми ушундай жолго гректер эмне үчүн барды деп ойлойсуз? Жөн гана Искендер пааша мыкаачы, баскынчы болгон десек жаңылышабыз. Ал абдан билимдүү да болгон. Дүйнөлүк илимдердин атасы Аристотелдин (б.з.ч. 384-322-ж.) ар тараптуу тарбиясын алган жигит китептин баркын кантип эле билбей калсын? Ал ошол китептер аркылуу бул жерликтердин идеясы атадан балага, кандан канга өтүп жатканын түшүнгөн жана ошол канды бууп коюу үчүн эң биринчи китептерди өрттөп, жок кылуу керек деп чечкен. Ал тиран падыша айтып атпайбы: «Бир элди түп

тамырынан бери өзүңө бой сундуруу үчүн эң алды менен ошол элдин тарыхын жоготуу керек»деп. Ушундай, ушундай кылышат.

4-слайд.

Европа тарыхына монгол-татар жапырыгы деп аталган улуу кыргын согушта Чыңгыз хан да барган жеринен китептерди алып кетип туруптур. Ошол басып алууда Отрардык китепканасын күйгүзгөн, Түркстандан миңдеген китептерди жүктөп өз жерлерине ташып кеткен.

5-слайд.

Тарыхый мурастарды кийинки муундарга калтырууда зирек, зээндүү адамдардын ролу баа жеткис болгон. Биздин «Манас» баштаган оозеки мурастарыбыз бир угуу менен кабыл алынып, муундан муундарга өткөзүлүп келүүдө. Кийин эле жашап өткөн Жеңижок, Барпы, Токтогул, Туяк сыяктуу элдик ырчылардын чыгармалары да өз ооздорунан эмес, куйма кулак, зирек адамдардын айтуусу боюнча жазылып калды, андайлар болбосо бул акындардын руханий байлыгы бир ырдалган бойдон желге сиңип набыт болмок.

6-слайд.

Ислам дүйнөсүндө Имам Бухарийдин (Букарлык Имам) ысымы өзгөч урмат менен айтылат. Анын «Ал жомеъ ас-Сахих», «Ал-адаб ал-Муфрад» деген сыяктуу жыйырмадан ашык китептери мусулман дининдеги, деги эле адамзаттын өнүгүшүндөгү туура таалим-тарбия берүүчү эч бир казына менен алмашкыс байлыктар катары каралат.

7-слайд.

Имам Бухарий менен Басра шаарында хадис сабагына бирге катышкан Хошид Ибн Исмоил мындай айтат: «Имам Бухарий биз менен бирге устаздын дарсын угат эле. Устаз насаат кылган хадистерди биз жазып алат элек, Бухарий болсо кулак түрүп гана отурат. Ушундай кылып канча күндөр өттү, арадан устаз он беш миң хадис айтты. Ошондо биз Бухарийге «Сен неге хадистерди жазбай жатасың» деп кайрылганыбызда, ал: «Силер жазып аткан хадистерди мен устаздын оозунан чыгары менен жаттап алып атамын», - деди да устаз айткан хадистердин баарын бир четинен айтып кирди. Ошондон кийин биз жазып алган хадистерден жаңылышкан жерлерибиздин салыштырып, оңдоп алчу болдук».

8-слайд.

Шакирттин устазга берилгендиги, адамдын мүмкүнчүлүгү кандай экендигин карабайсызбы?

Дал ушул Имам Бухарий Мухаммед пайгамбардын хадистерин бизге жеткирүүдө эбегейсиз чоң роль ойнободубу. Азыр да араб өлкөлөрүнө барганда бизди – борборазиялыктарды Имам Бухарийдин жердештери деп өтө урмат кылышкандыктары ошондон. Демек адамдардын тарыхый мурастарды кийинки муундарга жеткирүүдөгү ролу эч качан унутулбайт жана ал иши ар дайым урматталып турат.

9-слайд.

Жусуп Баласагындын (Юсуф Хос Хожиб) «Кутадгу билиг» деген чыгармасы бар, аны кыргызча «Куттуу билим» деп которгонбуз, балким «Бакытка жеткирчү билим» десек болор беле, айтор, ошол китеп XI кылымда Кашкарда өкүмдарлык кылган

Табгач-Богра Кара-Хакан-Абу Али Хасанга арнап жазылат жана ал жалаң таалим-тарбия берүү насааттарынан турат. Эмгектин ушундай баалуулугун эске алып аны жазган кишиге өкүмдар Хас Хажиб – улуу хандын чоң (башкы) кеңешчиси деген мансап-наам берет.

10-слайд.

Тарых барактарында биздин аймактардыгы эң акыркы хандык болгон Кокондун ханы Кудаяр дагы хатибине-ишбашкаруучусуна өз хандыгынын тарыхын жазуу тапшырмасын берген экен, аны кыргыздашкан кыпчак уулу Зиябидин Максым ишке ашырып, 22 жыл бою негизги окуяларды кууп жазып отурган. Бул китеп да, анын автору да дайынсыз кетип, акыры кол жазма Ыстамбул шаарынан табылып, аны кыргыздын мекенчил жигиттери 2007-жылы китеп кылып чыгарып, элине тартуулады. Муну менен тарыхтын дагы бир белгисиз барактары ачылгандай болду.

11-слайд.

Тарыхты билбей, тарыхый мурастарды аңдабай азыр не деген улутташтарыбыздан тирүүлөй айрылып турабыз. Бир жолу Казакстандын «Хабар» телеканалынын «Ой – көкпөр» көрсөтүүсүндө акын Мухтар Шаханов мындай бир мисал айтты: Бир абышкадан «Канча балаңыз бар?» деп сурашса, ал киши «Бир бүтүн, эки жарым балам бар» дептир. Көрсө тигил абышканын үч уулу бар экен, үчөө тең компьютердей мээлүү, акылдуу экен, бирок ошолордун бирөө гана ошол акылын улуттун руху үчүн пайдаланат экен да, берки экөөндө андай дарамет жок тура. Анын сыңары азыркы кыргыз зыялыларынан да ошондой «компьютер баштар» көбөйгөн сайын өткөн-кеткенди ойлогондор, аларды элдин ойлоосуна мажбур кылгандар азайып баратат. Бул өтө эле өкүнүчтүү көрүнүш эмеспи...

№12 сабак ИЛИМГЕ МАМИЛЕ

Сабактын максаты:

Окуучулар илим алуунун пайдасы, илимдин акыбети тууралуу маалыматка ээ болушат. Илим алуунун зарылдыгын билишет.

Сабактын жабдылышы: Проектр, слайддар.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим төмөндөгү слайддарды көрсөтүп, окуучуларга жаздырып, ошол тексттердин маанисин сурайт. Жоопторун угат.

Аблетум пааша айтыптыр: «Перзентиңердин илими менен адебин силер өзүңөрдүн илимиңер жана адебиңер менен өлчөбөгүлө. Аларды кийинки мезгил үчүн даярдагыла. Анткени алар силердин ушул заманыңарга тиешелүү эмес, алар келечектики». Ырасында бул кепте калет жок. Биз илим-билимди өзүбүз менен ченебейли, ушул өзүбүз билген менен калтырып койбойлу. Илим алуу деген чексиз болот. Биз жол көрсөтөлү, жарык берели, а кийинкилер жолун таап алсын.

Жер астына түшкөн кишиге чырак кармат, ал караңгыны жарытып, ары карап өзү бара берсин. Ошо сыңары биз соңкуларга чырак-илим башатын карматалы, а анын андан ары кетиши өзүнө байланыштуу. Түпкүрдү жарытып жүрө алабы, же коркуп кайра чыгабы, а анысы биздин карматкан чырагыбыздын күчүнө жараша болот.

Саади айтат: «Билимди алып, аны пайдаланбаган адам жерин айдап анан ага үрөн сеппеген дыйкандай», - деп. Ошол эле ойчул дагы бир жерде: «...пайда келтирбеген окумуштуу – жемиш бербеген даракка тете», - деген пикирин билдирет. Илим кишисин жемиш багына салыштыруу абдан туура, анын даамынан, мөмөсүнөн ар ким ооз тийет, эгер даамдуу болсо, кушкер болсо андан тамшанып жеп ырахматын аябай айтат, болбосо...

Ризоуддин ибн Фахриддин аттуу аалым жазган: «Ар бир адамдын, ар бир элдин таалайлуу болушуна негизги себеп – илим. Эгинзар үчүн жамгыр жана сугат кандай зарыл болсо, адам баласы үчүн илим дагы дал ошондой даражада зарыл жана керек. Балдарын билимдүү, адептүү кылып өстүрүү – ата-эненин ыйык милдети».

Абуязид мындай насааттаган: «Акылдуулар жана даанышмандар менен сукбатташ болуң, илимиңиз канчалык көп болсо да, өзүңүздү илимсизмин деп эсептеп, дагы да илим үйрөнүүгө киришиң. Мал-мүлкүңүз менен эмес, илим, өнөрүңүз, жакшы жүрүш-турушуңуз менен сыймыктанасыз».

2-кадам: Мугалимдин окуучуларга төмөндөгү текстти окуп берет. Талкуу уюштурулат.

Текст:

Давлат шах Самаркандий *(аалым жана акын, 1435-36-жылдарда туулуп 1495-жылы каза болгон)* атактуу астроном Мырза Улукбек жөнүндө мындай бир мисал келтирет. Ал дайыма ууга чыкканда кайсыл жерде кайсыл жаныбарга канча ок атканын, ошол окуя кайсыл жылы, кайсыл күнү, каерде болгонун жазып койчу тура. Бир жолу ошол жазганы жоголуп кетет, шакирттери канча издесе да таба алышпайт. Дептерди сактап жүргөн кызматкери сарсанаага батат.

Падыша айтат:

- Ошого кайгырбагылачы! Мен ошол дептерге жазылгандардын баарын баштан аяк жатка билем! - Ошентип катчыны чакыртып Улукбек дептердеги жазылгандардын баарын өзүндөй кылып кайра айтып бериптир.

Илим адамдары мына ушундай улуктанат, баркталат. Алар жөнүндө муундардан муундарга сөз кетет.

Мугалимдин жыйынтыктоочу аңгемеси:

Илим түрү көп. А аны ылгай билүү керек. «Алла Талаадан пайдалуу илим сураң, бейпайда илимден арылышты тилең» деп айтылат хадистерде. Азыр эми илим үйрөнүп аткан жаштарды караш керек: эмнени, кантип, кандайча үйрөнүп жатат? Окугандын баары эле илим үйрөнбөйт, окуу жайга каттагандын баары эле илим дүйнөсүнө кирип аткан жок. Ошон үчүн пайдалуу илимди үйрөнүү зарыл.

Билимдүү элдин маданияты да, экономикасы да, ыйманы да жогору болот деп аткан бекерден эмес. Илим баарын жетектеп кетет. Илим менен ыйман эгиз нерселер, бирин бири толуктап турган көрүнүштөр. Ал адам акылына бир алынып, анан өтүп кетчү нерсе эмес, ал түбөлүктүү байлык. Бул байлыктын ээлери элге даамын таттырган мөмөлүү дарактар менен, жер чаңкоосун кандырган суу менен салыштырылат, анткени андан башкалар үзүр көрүп, жакшылыктын, актыктын, адамдыктын жолун үйрөнөт. Илим адамы башкаларга чыйыр салып бараткан жол баштоочудур. Эгер сен балаңдан жакшылык көрөм десең, бала-чакаң жакшы адам болсун десең билимдүү кыл, илим үйрөт, илим үйрөнүү менен ал мээнет кылууну, зиректикти, ак жашоону үйрөнөт, ыйман-ынсаптуу болот.

Илим – биябан чөлдө дос, турмуш жолуңда – таяныч, жалгыздыкта – шерик, бактылуу учурда – жолдош, кайгылуу учурда – көңүл көтөрүүчү нерседир. Ким илимдүү болсо, ким илимдин артынан кууса, ал – бактылуу.

Бабабыз Жусуп Баласагын илим-билим алуунун маанисин өтө жогору баалап, бир нече бейттерин жазып калтырган:

Билим берди – адамзат улуу болду,
Окуу менен көп ачты сырдуу жолду.

Кудайым акыл, билим кимге берсе,
Ак жолун ачып турар миң-сан эсе.

Билим менен эмгек ишти бүткөрөт,
Илим бекти муратына жеткирет.

Билимдүүгө окуу кийим, аш болот,
Билимсиздер ушак менен дос болот.

Кыргыздар айтат: «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат» деп, казактар: «Билимди бешиктен тешикке чейин изде» дейт, түрктөрдө айтылат: «Бир мектеп ачканың, жүз түрмө жапканың». Пайгамбар насааттайт: «Бешиктен кабырга чейин илим изде».

№13 сабак

БИРӨӨНҮН АКЫНА МАМИЛЕ

Сабактын максаты:

Окуучулар бирөөнүн акысын жебөө, бирөөнүн аманатына кыянаттык кылбоону үйрөнүшөт. Бирөөнүн акысына кирүү, аманатына кыянаттык кылуу өтө жаман адат экендигин билишет. Аңгемелерди окуп маанисин түшүнүшөт.

Сабактын жабдылышы: Тексттер, ватмандар, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим окуучуларды 3 топко бөлүштүрөт. Ар бир топко бирден текст берилет. Окуучулар текстти окуп чыгышып, топто талкуулашып, таратылып берилген ватмандарга маркерлер менен презентация даярдашат. Белгиленген убакыттан кийин презентацияга чыгышат. Окуучулар топтун презентацияларынан кийин суроолорду беришет.

1-топко текст:

Араб урууларынын биринде атактуу эл башы адамдын адептүү баласынын бир жаман адаты бар экен: биябан чөлдөгү жигиттер алыс бир жерлерден араң ташып келип толтуруп койгон суу идиштерин тешип коёт экен да, калк камы үчүн даярдаган ичер суулар агып калат экен. Эл арызданат, журт башынын баласынын кылыктары тууралуу чыдай албай акыры зоболосу зор атанын өзүнө айтууга мажбур болушат. Ата ойлонот, баласына акыл-насаат айтат, кой-тур кылат, бирок андан майнап чыкпайт, уулу кылыгын дагы да көрсөтө берет. Акыры ойлонуп-ойлонуп отуруп, эмнеден айып кетирдик деп баланын энесине кеңеш салат. Ошондо эне түшүнөт, айып өзүнөн кеткенин аңдап түшүнөт. Көрсө, ушул бала бойго бүтүп атканда энеси анардын суусуна талгак болуптур. Бир күнү жолдон өтүп бара жатып, ээси көрүнбөгөн соң чыдай албай кетип, жол боюндагы өсүп турган анардын бирин теше коюп, маңызын соруп ийген экен...

Бул анар – бирөөнүн акы, эгер суранса, багбан талак келинге багындагы анарын эч аябай бериши мүмкүн эле, бирок бул жерде келин дал ошол мээнет менен өстүргөн багбандын уруксатысыз анын жеке менчигине кол салып койду, мунун акыбети акыры барып балага ооду...

2-топко текст:

Бир акылмандын алдына үч киши келиптир:

- Биз үчөөбүз сапарлаш болуп калдык, менин чөнтөгүмдө акчам бар эле, бир кезде эле кандай болгонун билбеймин, акчам жок, үчөө эле болчубуз, - дейт келгендердин бири даанышманга арызданып.

«Акчаңыз табылды» дептир акылман дароо эле. Анан үчөөнү аябай жакшы конок кылат, насаат сөздөрдөн айтып отурат. Акыры узак окуялуу бир баян айтат. Даанышман тигилер абдан берилсин үчүн окуяны ушунчалык бир келиштирип, ширелүү кылып айтат. Анын кыска мазмуну мындай экен: Бир келин достору менен болочок күйөөсүнүкүнө көчүрүлүп бара жаткан. Капысынан токойдон чыга калган каракчылар кол салып, кыздын кымбат баалуу, өз колу менен жасаган себин бүтүндөй тартып алышат. Ошондо кыз жалынып-жалбарып каракчылардын башчысынан себин кайтарып берүүнү суранат. Кайтарып да бериптир...

Окуя ушул жерге келгенде даанышман тыным алып, тигил үчөөнү карап калат.

- Жоомарт каракчы экен, - дейт сапарлаштардын бири.

- Калыңы да бир кап алтын болор... - Экинчи жолоочу өзүнүн ойлоп турганын ортого таштайт.

- Атта, ушунча мал-дүйнөнү да кайтарып бермек беле! – Үчүнчүсүнүн оозунан ушундай сөз чыгат.

Ушуну укканда акылман карыя аны эшикке алып чыгат да:

- Бер! Алган акчаңды кайтарып бер! Ал бирөөнүн акы, сен ага ээлик кыла албайсың! – дейт.

Ошентип бирөөнүн акы акылман кишинин билгичтиги менен кайра ээсин табат.

3-топко текст:

Бир адамдын уулу даңгаза экен, такыр иштебептир. Айласы кеткен ата кантип тарбия кылыштын жолун тымызын ойлоптур. Ойлоптур да, эптеп баласын жумушка чыгарат. Бала иштегиси келбей, кечке ары басып-бери басып, бирөөлөр сунуш кылган жумуштарды аткаруудан баш тартып, кечинде үйүнө кайтып келет. Уулунун жүнү бош келе жатканын көргөн курган эне алдынан жүгүрүп чыгып, колуна бир теңге карматып перзентине айтат: «мына бүгүнкү иштеп тапканым деп атаңа кармат». Бала энеси үйрөткөндөй кылып чын эле кечинде ал теңгесин атасына сунат, атасы болсо аны алат да ошол эле замат күйүп жаткан отко ыргытып салат. Бала кайдыгер гана карап тим болот.

Бул окуя экинчи күнү да ушул-ушул таризде кайталанат.

Үчүнчү күнү атасы атайын ушундай уюштурат, айтор, бала ал күнү мандикерчиликте керээлден кечке тыным билбей иштейт, бешенесинен тер төгүлөт. Ал күнү ак мээнет менен бир теңге табат. Кечинде ошол тапкан теңгесин атасынын алдына алып келет. Бала жайдары, колундагы иштеп тапкан акысына улам-улам кубана карап, бир колунан экинчисине оодарып, тим эле болбойт. Атасы дагы да мурдагы эки күндөгүнү кайталоо үчүн, теңгени колуна алып алоолоп күйүп аткан отко ыргытмакчы болгондо, бала өзүн чокко таштамакка умтулат. Ошондо ата айтат:

- Мен сенин бүгүнкү тапканыңды отко таштаган жокмун, көрдүңбү, бешене териң менен тапкан акча канчалык баалуу жана кымбат болот!

Мына ошол бешене тери менен акча таппай, бирөөнүн акысын жеп жүргөндөр көбөйгөндөн көбөйүп барган падышалыктар, хандыктар түз эле жарга карай жөнөгөн азиз адамдын кебетесин элестетет...

Мугалимдин жыйынтыктоочу суроолору:

- 1. Жогорудагы тексттерден канда ибараттарды ала алдыңар?*
- 2. Бирөөнүн акысына кандай мамиле кылуу керек экен?*
- 3. Бирөөнүн акысына кирүү дегенди кандай түшүндүңөр?*

№14 сабак

МУСААПЫРГА ЖАНА КОНОККО МАМИЛЕ

Сабактын максаты:

Окуучулар мусаапыр жөнүндө түшүнүккө ээ болушат. Мусаапырга, конокко кандай мамиле кылууну үйрөнүшөт. Окуган тексттеринин маанисин түшүнүп, айтып бере алышат.

Сабактын жабдылышы: Тексттер, ватмандар, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим окуучуларга мусаапыр адам жөнүндө түшүнүк берет.

Мусаапыр – ар кандай элде бир аз-бир аз айырмачылыктар менен түшүндүрүлөт. Биздин борборазиялыктарда жолго чыккан кишини мусаапыр дешет. Кыргыздарда «үйдөн жети кадам чыккандан кийин мусаапырсың» деп айтып коюшат. Осмон түрктөрүндө «мусаапыр» деген сөз «конок», «мейман» деген маанилерде. Алардын жерине барсаң «Келгиле, мусаапырлар» дешет. Кызык болуп кетесиң. «Мусаапыр» дегендин биздеги бир мааниси «алсыз», «бечара» дегенге да туура келет. «Мусаапыр» дегенди бир жалпы эле «жолго чыккан», «үй-жайынан алыс жүргөн» деп түшүнсөк болгудай.

Бизди эки каргыш жаза кетпейт деген сөз бар: биринчиси, ата-эненин каргышы; экинчиси, мусаапырдын каргышы. Демек, мусаапыр кыргыздар үчүн ата-эне менен бирдей. Мусаапыр адамдын аты болсо, атын алган, ага жем-чөп берген, өзүнүн курсагын тойгозгон, жатам десе, жай салып берген, анын кайдан чыкканын сураса да, «канча күн биздикинде болосуң» деп сураган эмес.

Ислам дининде үйүнөн үч күндүк аралыкка чыккан ар кандай адам мусаапыр деп аталат, ага динде да жеңилдиктер каралган, мисалы, төрт ирекеттүү парыз намаздарынын эки ирекетин эле касыр кылып, кыскартып окуганга уруксат берилет.

Мусаапыр – конок, кыргыздар «кудайдын бир аты конок» дешет. Мусаапыр жөн гана келип калган конок эмес, ал алыстан арып-чарчап, кыйынчылыктардын баарын көрүп келген конок. Мусаапырды дервиштерге салыштырат.

2-кадам: Мугалим окуучуларга "Машраб думана" тууралуу уламышты таркатат же көрктүү окуп берет. Думанын турмушун ибараттайт.

"Машраб думана"

Машраб думана деген ат менен таанылган дервиш мусаапыр туулган жери Намангандан Базар Ахунддан алда канча бийикке көтөрүлүп калган кезде, ал киши менен көбүнчө пикири келишпей, улам ой кагылыштары күчөп отурат, ошондо не болсоң ошо бол деп устаты шакиртин Кашкарга Убайдулла Аппак кожо эшенге жиберет. Айтылуу Аппак кожо өзүнүн дүйнө карашы бар дин өкүлү, бу дүйнөнүн жыргалынан кечкен сопу эле, сөзсүз анын таасири 18 жыл ошерде жашаган Машрабдын көкүрөк-көөдөнү аркылуу өтпөй койбойт болчу. Ошондой болду.

Машраб Кашкарга кеткен соң 40 жашында, он сегиз жылдан кийин гана, Наманганга ооруп аткан энесин көргөнү келип, аны ээсине берип, салт-ырасымынан кутулуп, кайра жер кезип кетет. Калган өмүрүн ал дервишчиликте өткөрдү. Мына калк турмушу: алдамчы дүйнө, жалганчылык, нааданчылык, көз жашы куюлган

адамдар, көроокат үйүү... Сайрам калаасына барат, анда устазы, Кулкожо Акматтын ата-энеси шайык Ибраим менен Карачач эненин кабырларына зыярат кылат, анан Түркстанга өтөт, кайра башка шаарлар менен кенддер, кыштактар менен жайлоолор анын бут алдында калат. Эл арасында аны кадырлап тосуп алышат, сөзүн угат, уламалар жана акындар арасындагы талаш-тартыштарда жеңип чыгат, пикирлештердин отурумдарынын көркүн ачып, мындай жерлердин гүлү болот, ал жүргөн жерлер өзүнчө майрамга айланат, газелдерин хафиздер ырдап-чордоп калкка жеткирет, а түгүл аны «Шах (падыша) Машраб» деп да аташкан. Чечендик, илим-билимдүүлүк, акындык, анан баарынан да инсандык сапаттарынын жогорулугу, жөө-жалаңдап дүйнө кезип жүрүшү, кербен сарайларга токтоп, калк көйгөйүнө жакын болушу анын даңазасын дагы бийиктетип, зоболосун зоого теңейт...

Кыргыздар арасында Машраб «дубана», «думана», «мусаапыр», «шаа» деген сыпаттоолору менен белгилүү болгон. Уламыш боюнча ал жер кезип жүрүп бир жерди көрсө чөл экен, кайра айланып ошерге келсе, эми шаар болуптур, кийин кайра бир келсе тоого айланганы айтылат, аса таягын минип Батыш менен Чыгышты аралай чаап мусаапырчылыкта күн өткөрөрү өзгөчө белгиленген. Анын ырлары да оозеки жана жазуу формасында элге тараган. Ал чыгармалардын башкы өзөгү – бу дүйнөнү, элди-жерди мусаапырлык көз менен көрүү жана мусаапырдык ой жүгүртүү менен айтып берүү.

3-кадам: Мугалим слайд аркылуу теманы жыйынтыктайт. Окуучуларга талкуу уюштурат. Сууроолорго жооп алат.

1-слайд.

Мусаапыр конокко жакшы мамиле кылбаган адам элден чыккан. Эгер мусаапыр айыл башчыларына, аксакалдарга жаткан жери жайсыз болуп калганын айтса, ал үй айып тарткан. Эгер мусаапыр эми бара турган жерин билбесе, билгендерден сурап тактап, билип берген, зарыл болсо атын берген, адам кошуп берген. «Коноктуу үйдө кут бар» дешкен. Мусаапыр конок тамак салдырбай же союш сойдурбай койсо, үй ээси «Конок койдон жоош, шүк отур» деп конок камын уланта берген.

2-слайд.

Илгери Какшаал өрөөнүнүн көкүрөк жагында жашаган **Токсоба** деген кишиникине жазгы үзүмчүлүк кезинде капысынан коноктор келип калат, соююн десе малдын баары арык, анан ал өзүнүн түлөккө байлап жаткан жалгыз атын союп берген экен.

Айтылуу акын Токтогулдун үйүнө «узун сарыда», «жоон сүзүлүп, ичке үзүлүп» турган убакта коноктор келип калып, конок камы кылып Жанкара дегенди мактап ырдап союшка бир мал алып келип конокторун сыйлап кетирген экен.

3-слайд.

Улуу-Чаттын Кызыл-Ой деген жеринен Төрөбек деген киши конокко барган жеринин камчысын жоготуп жиберет. Бирөө атайын алганбы, уурдап кеткенби, билишпейт. Үй ээси «Деги камчыңыз бар беле?» деп шектенгенде, Төрөбек: «Камчымды Баяман уста өргөн эле, Майтарам уста үч жеринен мыктаган эле, ал камчыны колума алганда бүт элим бир тарапка ыктаган эле» деп айтып, камчысы бар экенин тастыктап берет.

Ошондо үй ээси мейманынын камчысын жакшы катпай жоготконго жана аны камчысы бар экенине шектенгени үчүн тогуздап айып төлөп кутулган экен.

4-слайд.

Мусаапыр конок мейман болуучу үйгө түшөрү менен анын бүт мүлкүн, жеке керт башын аман кайтаруу милдети үй ээсине, анын балдарына жүктөлгөн. Эгер бир нерсенин жоготушса, айып тартып, төлөп беришкен.

№15 сабак ӨМҮРГӨ МАМИЛЕ

Сабактын максаты:

Окуучулар өмүрдүн баркы, өмүргө мамиле, татыктуу жашоо тууралуу маалыматка ээ болушат. Тексттерди окуп, маанисин түшүнүп, турмушта пайдалана алышат.

Сабактын жабдылышы: Тексттер, ватмандар, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим слайд аркылуу кыскача аңгеме жасайт. Ар бир слайдды каалаган окуучуга үн чыгарып, көрктүү окутса да болот.

1-слайд.

Узак жыл жашап, аябай карыган кишиден бирөө сураган экен:

- Сиз кантип ушунча жыл жашадыңыз?

Антсе тигил абышка айтат дейт:

- Мен ар дайым уйкудан өксүү болбодум, эрте жатып, кеч туруп, түштө да уктап алчумун.

Булардын сөзүн тыңшап турган акылман айтат:

- Бул киши көп жашаптыр, бирок аз өмүр сүрүптүр, - деп.

Анын сыңары өмүрдүн баркы – узак жашашта, кыйналбай күн өткөрүштө деп гана түшүнүү акылдуунун иши эмес.

2-слайд.

Өмүр бул – адамга берилген эң чоң ырыскы, белек, тартуу болсо, аны туура эмес пайдалануу бул эң чоң күнөө, ырыс тебүү, кылмыш, жараткандын жарлыгына натура мамиле кылуу.

3-слайд.

Мындай бир улама-насаат кеп узак жылдардан китептен китепке, ооздон оозго өтүп айтылып келет. Көп жашаган бир даанышмандан «Айтыңызчы, сиз ушунча көп жашадыңыз, ушул жарык дүйнөгө келип эмнеге жеттиңиз да, эмнеге жетпей калдыңыз» деп сурашат. Ошондо ал киши ойлонуп туруп ушундай жооп бериптир: «Мен бул дүйнөдө көп нерсе көрдүм. Көп нерсени таптым да, жоготтум да. Мен көп мал-мүлккө ээ болдум жана көп мал-мүлк жоготтум. Бирок мен алардан кол үзгөндө анчалык капаланган жокмун, себеби ошол мал-мүлктү өзүм таптым эле, кайра өзүм жоготтум. Кала берсе, эгер мен адал мээнет кылсам, андай малды, дүйнөнү дагы да таап алам деп жашадым.

Мен дагы бул жарык дүйнөгө келип анча-мынча кызмат-даражага жеттим. Алардын көбүн кайра жоготтум да. Бирок булардан кол жууганым үчүн да анча дале күйүнбөдүм. Анткени ошол кызмат-даражага өзүм жетишкен элем, өзүм кайра колдон чыгардым. Кала берсе, эгер мен жакшы адам болуп адал мээнет кылсам, андай кызмат-даражаны, мансапты дагы да далай жолу таап алам деп үмүттөндүм.

Мен бу ааламга келип көп достор күттүм, ошол эле кезде алардын бир тобун жоготтум да, башыма мүшкүл иш түшкөндө көп досторум мени таштап кетти, демек алар менин чыныгы досторум эмес экен. Кала берсе, эгер мен жакшы адам болсом андай досторду дагы да таап алам деп ойлоп келдим.

Лекин мен ушул дүйнөгө келип өзүмдүн баасыз бир казынамды жоготтум дегиле, аны үчүн өзүмдү эч качан кечире албайм. Бул – менин бекер өткөн учурларым, пайдасыз күндөрүм, болор-болбоско ысырап болгон айларым. Мага табият өмүрдү тартуу эткен эле, мен болсо топтолтура турган казынамды өз колум менен, өз ыктыярым менен бөксөрттүм. Мына ушул үчүн өзүмдү эч качан кечире албайм. Мунун эң жаманы ушунда: бул үчүн өзүмдү өзүм актай да албайм. Жоголгон байлыкты кайра тапса болот, жоголгон бийликке кайра жетсе болот, жоголгон досту да табууга мүмкүн, бирок жоголгон өмүрдү кайра табууга мүмкүнбү?! Мына ушуга чыдай албаймын.

Даанышман ушинтип айтыптыр. Айтса, айтпаса, төгүнбү, бардык нерсени тапса, сатып алса болот экен, өмүрдүн бошко кеткен учурларын эч качан толтура албайт экенсиз. Ошон үчүн кийин өкүнүп калбагандай жашоо кечиргин дешет акылмандар.

4-слайд.

Көчөдө селсаяк болуп калган адамды көрсөңүз, анын болгон өмүрү, эртеден кечке кылган иши – арак издемей, эптеп тапса, ичип коюп, кийинки ичүүнүн камын ойломой, болду, башка иши да, ою да жок. Балким бир кезде анын да бактылуу күндөрү, сонун үй-бүлөсү бардыр эле, эми болсо өмүрүн бекерге, бир гана нерсени издеп өткөрүп жатат. Бул киши убагында өмүр баркын, жашоонун аз гана жылдарга белекке берилгенин билбей калган сыяктанат.

5-слайд.

Балдар арасында эмне кылышын билбей сааттап компьютер оюндарынын арасында убактысын өлтүрүп отурган, же болбогон нерселер менен талаш-тартыш кылып жүргөн, же көчөдө колоктоп ары-бери саңгып басып жүргөндөрдү көрүп да зээниң кейип, алардын өткөрүп жаткан өмүрлөрүнө ичиң күйөт.

6-слайд.

«Убакыт – учкан куш» дешет карылар, бир кеттиби, кайра келбейт, бир түшкөн сууга кайра түшө албайсың, ал суу сен үчүн өткөн нерсе, тарых болуп калат. Кээ бирөөлөр «менин бош убактым көп» деп калат, «бош убакыт» дегенди «бошко кеткен убакыт» деп түшүнбөө керек, «бош убакыт» деген бардык жумуштарыңды тез жана сапаттуу аткарып ата-энеге жардам берүү, китеп окуу, кино көрүү, дене тарбия көнүгүүлөрүн жасоо, саякат кылуу, спорт менен машыгуу ж.б.д.у.с. пайдалуу нерселер үчүн убакыт өөнөп калуу дегендик.

7-слайд.

Көчөдө бирөө алтын шакегин жоготуп ыйлап отурат, бирок анын алтын убактысы өтүп жатканы менен иши жок. Карылар эмне үчүн аз укташат, себеби алар өмүр баркын улам тереңирээк биле баштабадыбы?

Өмүр баркын канчалык эрте татса, анын ишмердүүлүгү ошончолук өзү үчүн да, эл үчүн да жемиштүү болот. В.Моцарт он жашында классикалык музыкалык чыгармаларын жазса, Р.Тагор тогуз жашында эле В.Шекспирдин «Макбет» трагедиясын англис тилинен бенгал тилине которгон, К.Эсенкожоев жыйырма бир жашына чейин эле балдар үчүн фантастикалык чыгармаларды, канаттуулар тууралуу баяндарын жазып, адабияттын классигине айланып, согушта каза болгон, ал эми ушул күнгө чейин улуттук адабиятыбызда алдына ат салдырбай келген таланттуу акын Алыкул Осмонов бар болгону отуз беш жыл гана жашаган. Жогорудагы кишилер

өмүрлөрүн текке кетирбей бала чактан өздөрү менен талбай иштеп, табият берген таланттарын эмгек менен, кызылдай мээнет менен сугарып турган.

2-кадам: Окуучулар эки топко бөлүнүп, ар бир топко бирден текст таратылат. Алгач жеке, анан жупта окуп, топто талкуулашат. Ватманга идеяларды топтоп жазышып жалпы класска талкууг алып чыгышат.

1-топко текст.

Өмүр менен өлүм ар дайым эриш-аркак жүрөт. Өмүр болбосо, өлүм болбойт. Өлүм болбосо, өмүр да болбойт.

Сарт аке балдарына бир күнү эле ат жеткен жердеги элдин баарын чакыргыла, малдын семиздеринен сойгула, өз колум менен элге тамак беремин дейт. Балдары айткандай кылат. Сарт аке аксакалдар менен бирге олтуруп, эт жейт, кеп курушат. Бата тиленет. Эл узайт. Анан балдарына «баш-аягымды тарткыла» дейт. Жайланып жатып керээз айтып кирет: «Балдарым, ууру кылбагыла, ушак сүйлөбөгүлө, ала жипти аттабагыла, ит өлтүрбөгүлө» дейт. Болду. Келмесин келтирет. Молдонун ыйман айтуусун суранат. Ошол замат узап кете берет. Ар-ар кырдан ашып кеткен меймандар кайра кайтып, өкүрүп түшөт. Мына бул – өмүрдүн да, өлүмдүн да, адамдардын да баркын билгендик.

2-топко текст.

Бир мактанчаак падыша болуптур. Күндөрдүн бир күнү падыша түмөндөгөн көп киши менен ууга чыгыптыр. Корук жайга жеткен соң эң эле жакындарына жана балбандарга карап: «Кана айткылачы, бу ааламда мага тең келе турган ким бар?» - деп айтты.

Ошол убакта капысынан эле бет мандайына дервиш сымал бир киши пайда болду. Падыша оң-алеттен кетип, артка кетенчиктей түштү. Дервиш: «Эй, падыша! Бир аз токтой тур, сага эң зарыл ишим бар эле?!» - деп кайрылды. Бирок тиги падыша аны укпады. Падыша кызматкерлери жана сакчылары менен алдынан чыгып өкүмдарга жолотподу. Дервиш болсо «арызымды падышанын өзүнө гана айтууга тийишмин, жолумду тоспогула» - деп, туруп алды.

Акыры дервишти падышанын астына өткөрүп ийүүгө мажбур болушту. Ал болсо падышанын кулагына: «Мен деген Жебирейилмин, жанынды алганы келдим», - деп шыбырады. Падыша коркту, кыйналды, бүт денеси титиреп кетти. Анан дервишке жалынып-жалбырады: «Үйүмө барганга уруксат эт. Бала-чакамды бир мертебе көрүп алайын, анан чымын жанды алсаң ал», - деди.

- Жок, - деди жан алгыч падышага өкүм сүйлөп, - сени менен андай-мындай деп отурганга менде убакыт жок. Келменди келтир!

Падыша канчалык жалынып-жалбарбасын мунун пайдасы тийбеди. Ал ушунчалык коркуп кеткендиктен ушул жердин өзүндө жан берди.

Көрдүңүзбү, өмүр менен өлүмдүн ортосу эсирген падышаны үйүнө жетүүгө да мүмкүнчүлүк бербеди. Кыргыздар өмүр менен өлүмдүн арасын каш менен кабактын арасына салыштырат. Канчалык жакын. Жолго чыксаң кепиниңди камдап кой, жакындарыңа айта турганыңды айтып кой, баарыбыз бул дүйнөгө аманатпыз, конопуз дешет акылмандар.

Адамдын жашоосунун максат-маңызы көп жашаганында эмес, бир жаз, же бир күн, кала берсе бир саат эле жашаган жаныбарлар да бар, ошон үчүн өмүрдү аз бердиң,

көп бердиң деп айткандан көрө ошол өмүрдү кандайча пайдаландык деп суроо коюп жашаган эп.

№16 сабак

УБАЛ

Сабактын максаты:

Окуучулар "убал" түшүнүгү тууралуу маалымат алышат. Нандын, оттун, күлдүн, чачтын, суунун убалы тууралуу билишет. Убалдын адам жашоосундагы маанисин түшүнүшөт.

Сабактын жабдылышы: Тексттер, ватмандар, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим окуучуларды 6 топко бөлүшүрүп, ар бир топко текст таратып берет. Окуучулар текстти окуп чыгышып, ватманга маркерлер менен өздөрүнүн текстинин маанисин чагылдырган сүрөт тартып түшүндүрүп беришет.

Мугалим:

Кыргызды адептик-ыймандык жактан коргоп келе жаткан түшүнүктөрдүн бири – «убал» түшүнүгү. Бала чагыбызда биз «убал», «убал болот», «убалына калба», «убалы уктатпайт», «өз убалың – өзүңө» ж.б.у.с. сөздөрдү көп эле укканбыз жана бул сөздөр бизге оң сапаттарды топтообузга өзүнүн таасирин тийгизгенин азыр моюнга алып отурабыз.

1-топ:

Нан

Кыргыз элинин ой жүгүртүүсүндө азык-оокатка өзгөчө маани берилип, алар ыйык катары саналып, ошол ыйыктык бузулган учур убалга өтүлөт. Биринчи убал нерсе – нан. Нан бардык ыйыктардын ыйыгы катары эсептелген. Мисалы, биз бала чакта жолдо бир сындырым нан жатса, же нан күкүмү турса, аны үйлөп-үйлөп туруп, оозго салып, «биссимилла» деп жеп коёр элек. Азыр ошол биздин курактагы 4-10 жаштагы балдар ошондой кылса, анын «папа-мамалары» көрүп калса, чый-пыйы чыгып, баласы оор күнөө кылгандай «ташта, мусор» деп жазалап кирет. Биз нандын убалынан коркчубуз, эгер биз нанга андай мамиле кылбасак, нан бизди танып, элге ачарчылык келет деп түшүнчүбүз. Эгер нан такыр тебелендиде калса, аны адамдын буту баспаган бийик жерге коюп коюшкан, итке, парандаларга алып барып беришкен. Нанга мамиле – кыргыз элдик педагогикасында «убал», «кор» түшүнүктөрү менен тыгыз байланыштуу. Айрым элдик тыйымдарда карап көрөлү:

Нан куран окуткан жерде дасторконго так коюлат

Нан сурап келген кишиге үйдө нан болсо сөзсүз берет

Нан жаап жатканда дандырдын артына өтпөйт, өтсө нан жармашпай түшүп калат

Нанды дасторконго койгондо жуп болушу керек

Нанды жерге таштабайт

Нан менен ойнобойт

Нанды конокко алып барганда жуп болуу керек

Нанды ыргытып бербейт

Нандын үстүнө башка нерсени бастырып таштабайт

Алыс жолго адам кетерде нандан керттип тиштеп койгон, анан ошол нанды ошол бойдон сакташкан. Кайра келген соң баягы нанды сууга, же тамакка чылап жешкен ж.б.

Бул түшүнүктөр нандын убалынан корккондук менен байланышат. Нанга туура эмес мамиле кылсаң, анын жазасын тартасың, мисалы, нанды тебелешкен эмес, мейли, адам болсун, бала болсун, мал болсун, нанды тебелесе, анын убалына калат. А анын убалына калган киши көр болот деп айтылат. Адамдын дене-боюндагы эң маанилүү бөлүк – көз, ошол көз нанды көрбөдүбү – демек, ал ошол адамга кызмат кылууга татыксыз, андан көрө анын барынан жогу деп түшүнүшкөн. Нанды тепсемек түгүл, аны тескерисинен да койбойт, эгер аны тескери койсоң нан таарынат дешкен, а нан таарынса, үйдөн кут учат деп түшүнөт. Эл кутту асмандын түшүп келүүчү жалтырак бир буюм катары түшүнгөн, аны учуп келет жана учуп кетет, «куту учуп кетти» деп туюнушкан. Кутту көргөн кишилер да болгон. Демек, нандын тескери коюлганын көрүп турган ошол кут бул үйдү чанып кетип калат деп балдарды нанды оң жагы менен коюуга көнүктүргөн. Андыктан нан сындырып жаткан адамды баары карап турушат, кокус ал байкабай нандын сындырымдарын тескери коюп койсо, дароо оңунан оңдоп коюшкан. Нанды эки колдоп аяглап сындырышат, нанды бир колдоп үзүп алган – кесирликтин белгиси, ал адам бир нерсени көрөт дешет. Элдик насаатта нанды өтө кичинеден сындырбайт, андай кылса жашоо-турмушу да ошол нандай майдаланып кетет, нандын бетин сыйырып алып жебейт, андай кылса кудаы сенин бетинди да ушундай кылып сыйрып алат дешет.

Нанга мындай мамиле – адамдарды үнөмдүү болууга, адамзаттын башкы азыгы болгон нанга ыйык катары кароого тарбиялаган. Тилекке каршы, нанга ушундай мамиленин жоктугунан азыркы Бишкектин балдарынан «Нанды кайдан алабыз?» десең, «Народныйдан» деп жооп беришет.

2-топ:

От жана күл

Дагы бир убал нерсе – от жана күл. Эмне үчүн от жана күл убал катары каралат? Бул байыркы кыргыздардын жашоо тиричилиги менен байланыштуу. Көчмөндүк турмушта от – жашоо деген менен барабар болгон. Кыргыздардын асмандан жааган оттон металл алып иштеткендиги тууралуу маалыматтар бар, демек, от алар үчүн асмандын, Көк Теңирдин белеги. Экинчиден, кыргыздар байыркы динге сыйынган учурда алардын жасатын өрттөп жибергендиги айтылат, демек, күл – бул тебелешке болбогон ыйыктык, себеби ал – адамдын денесинин бир формадан башка формага өткөн түрү. Андыктан элдик ишеним, тыйымдар боюнча:

Отко түкүрбөйт, отко түкүрсөң, оозуңа жара чыгат

Отко суу куюп өчүрбөйт

Отко сийбейт

Отту түнү сыртка калтырбайт, калтырсаң аны албарсты алып кетет да, отсуз каласың

Албарсты оттон гана коркот

Отту түнү сурап келгендерге бербейт

Караңгыда оттон чычаланы алып чыгып, жогору кылып булгалабайт

Ошол от гана эмес, от жагылган очокко да мамиле ыйык болот. Очок – от жагылган жер гана эмес, адамдарды баккан, тоюндурган, демек, ага туура эмес мамиле кылуу да – убалдын убалы.

Отунду күйүп жаткан кемегинин (очоктун) оозуна жарбайт

Очокту аттабайт

Очокту айланбайт

Очокко сийбейт

Очок курганда ташты, топуракты тебеленбеген жерден алат ж.б.

Жаңы келинди же күйөө баланы «отко киргизүү» деген түшүнүк бар, эмне үчүн «үйгө киргизүү», «кайын ата, кайын эне менен бет ачышуу», «таанышуу» ж.б. эмес – «отко киргизүү». От бул – ырыскы, от бул – ошол үйдүн азык-оокатына, казан-аякка баш боло алуу. Адамдар очокту тегеректеп, от боюна отурушкан, ошол жерде үй-бүлөлүк маселелер талкууланган, чечилген, демек, жаңы үй-бүлө ошондой салтка кошулууга эми татыктуу болот.

От, очок гана эмес, анын чыгындысы – күлү да убал түшүнүгү менен байланыштуу.

Күлгө сийбейт

Күлдү жолго төкпөйт

Күлдү тебелебейт. Күлдү тебелесе, буту оорукчан болуп калат

Күлдү чачпайт. Күлдүн чачсаң – айылың чачылат да ошондой болуп. Же күлдү чачсаң – андагы жин-шайтандар чыгып кетет

Күлдөбөгө чыкпайт

Күлдөбөгө күүгүмдөн соң барбайт.

Күлдү убал болот деп аёолуу, эч кимдин буту баспаган жерге төгүшкөн. Балдарды күл төгүлгөн жерге ойноткон эмес, мал-алды да ал жерге жакындатпаган. Жайлоого чыкканда күл төгө турган атайын чуңкур казып, кыштоого кайтарда, же конуш которууда аны көөмп салган. Каргыштын эң оорлорунун бири – «Күлүңдү көккө сапырамын». Кызмат кылуунун эң мыктысы – «Оту менен кирип, күлү менен чыгуу».

3-топ:

Тамак-аш

Адамдарды убалга алып баруучу нерселердин дагы маанилүүлөрү ошол очокто отко бышкан тамак-аштар. Кыргыздар тамак-аштын ичинде акты (айраң, кымыз, сүт, чалап, жарма, эзилген курут, атала ж.б.) кесеге мелт-калт толтура куюшкан, акты төкпөгөн, ак сурап келсе, жок деп айтпаган, мейманды эң биринчи ак сунуп тосуп алган, жолдон өтүп бара жаткан жолоочуну үйгө чакырганда «ак ичип кет» деген, эгер жолоочу шашып бара жатса да жолуккан үйдүн ээси «ак ичип кет» десе, аттын башын буруп, жок дегенде ак ичүүгө токтогон. Ак сунган адамга кыянаттык кылынбаган. Актын ичинде ууз сүттү үй ээси жалгыз ичпей коңшу-коло менен кошо ичкен.

Сары май да өзгөчө азиз тамак болгон. Бала бойго бүтөрүн сезген анын тай энеси карынга май сала баштаган. Бала жарык дүйнөгө келери менен анын эң биринчи

таткан татымы – сары май, же койдун куйрук майы. Азыркы медицина дал ушул майларда адамдын ичиндеги зыяндуу бактериялардан тазалоочу, дезинфекциялоочу касиет бар экендигин илимий жактан далилдеп атканда, ашказан оорусун эрте менен бир кашык сары майды ысытып ичип айыктырып жаткан учурда биздин элдин байыртадан бери келе жаткан майга мамилесине таң калбай коюуга болбойт. «Сары май турган жерге дарт турбайт» деп коюшат элибиз. Дасторконго коюлган сары майдан сөзсүз оор тийүү керек, сары майдан ооз тийбесең ал мендей болуп саргарып кал деп каргайт экен деген ишеним түпкүлүгү элдин көп кылымдык табыркаларынан келип чыккан. Андыктан да сары майга өзгөчө мамиле кылып, аны тамчылатып койсоң, же төгүп алсаң, убалында каласың деп айтышкан.

Элдик этикалык түшүнүктө тамакка кесирленүү, тамактын убалы адамды ач калууга алып барат, ал гана эмес бүтүндөй үй-бүлөсүнө, уруусуна, мал-алына кырсык алып келет. Мисалы, кыргыздардын педагогикалык маданиятында бирөөлөрдүн көзүнчө тамакты жыттап көрбөйт, бышкан тамакты таштабайт, таштаса, жолу болбой калат, алдыга келген тамакты күттүргөнгө болбойт, бышкан тамакты эң биринчи үй ээсине (эркек кишиге) ооз тийгизет, жеген тамакка түкүрбөйт, ашкан тамакты төкпөйт. Атактуу адамдар тамак ичип кеткен идиш-аяктан башкалар да тамак ичишет, ошол кишинин ырыскысы, дөөлөтү жуксун дешет, андай адамдардын берген устуканын башкалар жетишкенче талашып, бөлүп жешет.

4-топ:

Туз

Дагы бир «убал» түшүнүгү – «тамакты таттуу кылган туз» менен байланышат. Туз – элдик этикалык көз карашта тамакка салынуучу азык деңгээлинен алда канча өйдө чыгып, нравалык-философиялык түшүнүккө айланат. Бирөөнү тамагын ичип жүрүп ага кыянаттык кылса «тузума койдум», «тузум урсун», «тузума түкүрдү», «тузума сийди» дегендей түшүнүктөр менен туюнтат. Мында туз бир гана тамакка кошулуучу минерал абалынан бийикке көтөрүлүп, символ даражасына жеткирилет.

Элдик тыйым боюнча тузга сийбейт, тузду тепсебейт, тузду төкпөйт, тузду кошунадан карызга албайт, карызга алса, алардын шорун кошо алат дешет.

5-топ:

Суу

Этноэкотрадицияда суу дагы убал көз карашы менен байланышат. Суунун башаты булак дешип булактын көзүн ар дайым ачып турган, жаңы булак тапкан киши өзгөчө ардакталган, «Баланчанын же Түкүнчөнүн булагы» деп ал адамдын аты ошол булакка ыйгарылган. Булакты булгоого болбойт дешкен, анын айланасын өтө таза сакташып, малдын тезеги, акыр-чикир түшүп калса, убал болот деп кайсыл гана адам болбосун аны тазалап коюу ошол абалды көргөн адамдын вазийпасы болгон. Жугундуну аккан сууга төкпөйт, ичер сууга түкүрбөйт, суу көтөргөн апкечти (баканды) аттабайт, суунун бетин түнү ачык калтырбайт, андай кылса, түнү шайтан аралап кетет дешет. Жаман түш көрсө, аны агып аткан сууга айтат, дагы түшү жаман болгон адамдын башынан суу куюлган идишти айлантып, сууну төгүп таштаган, андан кийин идишти көмкөрүп койгон, алыс жолдон келген кишини идишке суу куюп

тосуп алып, анын башынан айландырып, ооз тийгизген. Сууну ашыкча пайдалануу, ысырап кылуу – убал болгон, анын убалынан коркуп сууга мамилени таалим-тарбия даражасына, адамдын ыймандуулугунун критерийи деңгээлине жеткирген.

6-топ:

Чач

Адамдан чачы да этият мамилени талап кыларын элдик ишенимдер бизге чейин насааттап келди. Элдик түшүнүктө «чач – адамдын көркү» гана эмес, ал – адептик түшүнүк: чачты алган соң аёолуу, эч ким тийбеген жерге катат, чачты бирин-экин ак араласа, аларды жулбайт; чачты касташып жүргөн адамга алдырбайт; чачты жулбайт; чачты тебелебейт (баспайт); чачты жайып жүрбөйт; чачты касташып жүргөн адамдын үйүндө алдырбайт; кош кат келин чачын кыркпайт, чачын кыркуу боюндагы баласынын өмүрүн кыркууга алып барат. Андыктан чач – убал буюм катары түшүнүлгөн. Мунун өзү адамдарды гигиеналык-санитардык жактан таза жүрүүгө тарбиялоо менен алардын ыймандык түшүнүктөрүн да калыптандырган.

Мугалим:

Мына ушундай элдик ишенимдер жана элдик табыркалар байыртадан адамдарга буларды кылууга болбойт, эгер андай кылсаң «убал» болот деген нравалык эреже-нормаларды ибараттап келген.

Убал – калктын: таалими, тарбиясы, үлгүсү, өрнөгү, акылы, кеңеши, эскерүүсү, насаат-ибараты, керээзи.

Казактарда «балаңды өз тарбияң менен тарбиялаба, өз улутуңдун тарбиясы менен тарбияла» деген макал бар, анын сыңарындай биз да балдарга аталар сөзүн үйрөтүүбүз, насаттообуз керек.

№17 сабак

САЛАМДАШУУ АДЕБИ

Сабактын максаты:

Окуучулар саламдашуу адебин үйрөнүшөт. Саламдашуу, алик алуу, сурашуу тууралуу түшүнүккө ээ болушат.

Сабактын жабдылышы: Тексттер, ватмандар, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам:

Мугалимдин аңгемеси.

Адамзат жаралгандан эле бири-бирине салам айтып учурашкан, ансыз жашоо болбойт. Кыраакы кишилер топко жаңы келип кошулган адамды биринчи көрүштө эле анын саламынан ким экендигин билип, ал кишинин баасын берип койгон. Адамдыктын көркү да, баасы да, наркы да – салам-аликте. Бири-бирине салам айтуу менен кишилердин бири-бирине мээрим, жакшы көрүүлөрү, адамгерчиликтери көрүнбөс жиптер менен өтүп келген жана ошол мамилелерден жалпы жамаат ичин ырыс, ынтымак аралаган. Бири-бири менен урушуп калгандарды «алар салам айтышпай калган», «салам-аликке келбей калган» дешет. Бул мамиленин өтө курчуп, бузулгандыгынын белгиси.

Салам бергенде, кол алышып көрүшкөндө, же бири менен экинчиси учурашып, ал-акыбалын, бала-чакасын, ден соолугун, мал-алын, айыл-апасын сурашканда адамдардын инсандык сапаттары көрүнүп, алардын жүзүнөн нур төгүлүп турат. «Салам бериш – карыз, алик алыш – парыз» дешет.

Дүйнөдө учурашуунун эң кеңири тараган жана эларалык норма катары расмийлешкен түрү – эки адам бири-бирине оң колдонун сунуп, колдорун кысышып коюу. Мында саламдашуу формасын тарыхчылар, антропологдор, археологдор, этнографтар ар тараптан изилдеп жүрүшүп, алгачкы жамааттык мезгилдердин изи дешет. Ал кезде бул тайпа менен тигил тайпа ар кайсыл үңкүрлөрдө жашап, аңчылык кылып, анан тамак талашып, душман да боло калышып, өмүрлөрүн дайыма коркунуч коштоп жүргөндө бири менен экинчиси кездешкенде «мына менин колумда куралым жок, алакандарымда сени өлтүрөр нерсем жок» дегендей мааниде колдорун көрсөтүп, кол беришкен болуу керек дешет.

Эмнеси болсо да тынчтыкка, ынтымакка, жакындыкка чакырган кол берип учурашуу кыргыздар арасына да кеңири тараганына күбө болуп турабыз.

2-кадам: Окуучулар башка элдердин саламдашуусу тууралуу билген маалыматтарын ортого таштайт. Окуучулар талкуулашат.

Индустар.

Индустар учурашканда эки алаканын бири-бирине матап коюп, анан ошол жупталып турган колдорун маңдайынын ортосуна алып барып түз алып, башын бир аз ийет.

Мусулмандар.

Бир катар мусулман элдеринде оң колду көкүрөккө коюп, башын бир аз ийип (бирок бүгүлбөй эле), «ассалому алайкум» («сизге тынчылык тилейм») дейт, салам багышталган киши да куду ошондой кыймылдарды кылып, «ваалайкум ассолом»

(«мен да сизге тынчылык тилейм») деп жооп берет. Бул салт бизге дагы кеңири тараган, бирок азыр шаар жерлерине андайлардын калып жаткандыгы өкүнүчтүү.

Кытайлар.

Кытайдын айрым бир аймактарында учурашкандар «Сен бүгүн тамак жедиңби», «Курсагың ач эмеспи» деп учурашат экен. Тибетте болсо бири-бирине тилдерин чыгарып, жылмайып коюшат дешет. Кыргыздарда байыртан оорудан айыгып, же кырсыктан жакшы болуп, болбосо жоодон келе жатканда үйүнө киргизе койбой чыныга толтура суу куюп, башынан тегеретип, анан ошого түкүртүп, суусун сыртка төгүп таштап, чынысын босогого көмкөрүп коёт.

Эмнеси, кандайы болсо да саламдашуу адамдар ортосунда бири-бирин ызаттоо, тааныш же бейтааныш адам менен бул жер үстүндө бирге жашоого, сүйлөшүүгө, пикир алышууга даяр экенин билдирүү. Мунун ушундай өзгөчөлүгү бар: жашка, мансапка, бирөөгө көз карандылыкка карап салам берилбейт, салам баары үчүн бирдей болот. Эгер андай шарт бузулса, мындай адамдарды экижүздүү, кошоматчы дешет.

Кыргыздар арасында салам-аликтин, учурашуунун ондон ашык түрү бар экенин байкап жүрөбүз: алыстан баш ийкешүү; оң колдорун кысышуу; кол булчуңдарынан сылап коюу; сөз менен «саламатсызбы» деп айтышуу; келиндердин салам салуусу; «жакшысызбы» деп коюу ж.б.

Мына ушулардын адептик эрежелерин жакшы билишибиз керек. Ысык-Көл тараптарда улуулар отурган жерге кирип келген келин, же жигит, «жакшысыз» деп коёт. Мунун мааниси сурашуу эмес. Буйрук сыяктанат, «Сиз жакшысыз», «мен сурасам, сурабасам дале баары бир жакшысыз да» деген маани. Же Түштүк тарапта он беш-жыйырма киши (*көбүнчө аялдар*) жамаат болуп тамак ичип отурса, бирөө кирип келип, баары менен кыдырата учурашып чыгат, «кандай отурасызбы, оорубай жүрөсүзбү, Казакстандагы тамекиге кеткен уулуңуз **Мамарайим** жакшы жүрөбү» ж.б. деп, арадан жарым саат өтүп, тамактары муздап калат. Же шаарларда, алардан өтүп айылдарда да жаш жигиттер бири-бирине чекелерин тийгизип койчу болду, же алакаңдарын карс коюп кетишет, болбосо, «привет», «салам», «хелло» деп алыстан кыйкырат. Айрым бир эби жок, сыны жок тамашалашкан азилкечтер «кандай доңуз», «кандай кашек», «салам, өлүк» деп учурашчу болушкан. Дагы бирөөлөр тээ алыстан кыйкырат: «Эй, жуксуз, дагы эле өлбөй жүрөсүңбү?». Антсе берикиси жооп берет: «Карызыңды качан бересиң, калпычы?».

Бир кыл кишилер да сага колун берет да, ары жакта бирөө менен сүйлөшүп кирет, же дагы бирөөлөр колуңду бекем кысып, силкип-силкип туруп алат, жаныңдагы киши сага кол узатып турган болот, ага болсо тигил неме колуңду бошотпойт. Башка бир кишилер кол учун гана берип, эптеп гана учурашымыш этет.

Мунун баары адепсиздик, көпкөндүк. Булар өзүн гана булгабай, жалпы жамаатты, элди сасытып, иритип жатат. Мындайлар көбөйүп кетсе, коом бузулат. Акырмаманда адамдар бири-бирине салам айтышпайт калат дешет.

3-кадам: Мугалим окуучуларга төмөндөгү аңгемени окуп берет. Класста талкуулашат.

Айылыбызда Акаев Абдираим деген агайыбыз улуу болобу, кичүү болобу, аялбы, эркекпи, сөзсүз токтоп, кол берип учурашып, анын ал кишилердин тууган-уругун, малы-

жанын түгөл сурап чыгып, ошонон кийин жүзүнө бата тартып өтүп кетчү. Элдин баары бул кишини ызаат, урмат кылчу. Шылдыңдап туурагандар да учурачу.

Салам-аликке эч качан убакыт аябаш керек, жолум узарат деп учурашпай өтүү менен адамдардын назарынан каласаң.

Ошол агай – фронтовик-физик мугалим бизге абдан көп насааттарын айтчу. Бир күнү шоктонуп атканыбызда келип калды. Анан биз отуруп калдык.

- Кимде резина өчүргүч бар? - деди агай.
- Менде! Менде! - Баарыбыз жабыла кол көтөрдүк.
- Мага бергиле! Эми кимде измелик-төөнөгүч бар?
- Менде! Менде!

Агай баарыбызды каратып алды да резина-өчүргүчкө измелик-төөнөгүчтү сайып өткөрдү.

- Көрдүңөрбү? Өттүбү? Өттү! Эми кайра тартып алам. Тартып алдым. Ийненин изи калдыбы? Резина тешилдиби? Тешилген жок! Из калган жок! Силердин кулагыңар да ушундай экен! Бир жагынан сөз кирип, экинчи жагынан чыга берет экен да, анан ушул резинадай болуп ичинде из калбайт экен!

Абдираим агайдын ушундай аңгемесин көп эшиттим. Ал гана эмес анан ошондогу көргөзмөлүү сабагын турмушумда эчен жолу колдондум. «Саламчы» агайыбыз ушундай асыл адам болгон.

4-кадам: Окуучулар төмөндөгү эки текстти салыштырышат. Өз ойлорун ортого салышат.

<p>Бир жигит айтат: балалыгыбызда бир кишиге ар дайым салам айтып өтчү элек, бирок ал такыр алик алчу эмес, баш да ийкебейт эле, анан айрым тентек балдар салам айткан сыяктуу кылып ичтен сөгүп өтчү. Алик албаган кишинин жазасы ушул да. Ал алик алуу парызын унутту, кийин ага эч ким салам да бербей коёт, демек адамдардын мээр-махабаты ал тирүү жанга өтпөйт да, жукпайт да, куураган дарак сыяктуу өзү менен өзү гана болуп калат. Мына ушундайдан сактануу керек.</p>	<p>Ошонун эле тескериси, бир мугалим айыл мектебине жумушка баратканда жүздөгөн балдар менен учурашып, алардан алик алып, өзүнүн көңүлү көтөрүлүп, өзүн дайыма шайдоот алып жүрчү экен. Көп жыл ушинтип жүрүптүр. Анан бир жолу шаарга барат, кечке жүрөт, бир бала түгүл, бир киши салам айтпайт, анан ошол саламсыздыктан чарчап, дарманы кетип, кечинде төшөгүнө сулк кулайт.</p>
---	--

5-кадам: Мугалим слайд аркылуу төмөндөгүлөрдү түшүндүрүп берет. Окуучулардын оюн сурайт.

Салам берүү жана алик алуу менен адам өзүн башкалар арасында күзгү сыяктуу ачып таштайт. Ошондуктан салам берүүнүн айрым бир адеп сактай турган учурлары болот.

- бирөөлөр кызуу маектешип атса, алардын сөзүн бөлбөө үчүн кол берип учурашууга болбойт;

- жамааттан эки адам бөлүнүп кетип ары жакта сүйлөшүп жатса алар менен кол алышып учурашуу жарабайт;

- жамаат отурган жерде кечигип келгенде кол берилип саламдашылбайт;

- көпчүлүк тамак жеп жатышса кол берип учурашуу туура эмес болуп калат;

- таанышбы, бейтаанышбы, көчөдө учурашкан киши менен саламдашуу парз;

- бир күндө бир адам менен кайра-кайра жолукса, кайра-кайра саламдаша берүү керек, Мухаммед пайгамбар айткан, эки момун мусурман бири менен бири учурашып саламдашып бүткөн соң алдыларынан кокус жол боюнда өсүп турган дарак учураса, экөө ал дарактын эки жагынан өтүп кайра жаңыдан жолуккандай саламдашса көп сооптуу иш болот деп;

- жашы кичүүлөр жашы улууларга озунуп салам айтат;

- топко улуу кишилер салам айтып кирип келсе, кичүүлөр ордунан туруп алик алат;

- эркектер жашы улуу аялдарга кол берип учурашыш керек болсо, биринчи кол сунбайт;

- жаш балдар улуу кишилер менен кол берип учурашканда эки колу менен кармап саламдашса жакшы болот;

- эркектер менен аялдар өтө жакын тууган, же классташ, теңтуш болбосо, кол берип учурашпайт;

- көптөн бери көрүшпөгөн, же узак сапардан келген эркек адам менен эркектер кучакташып, бирок катуу кыспай көрүшөт, мындайда далысын таптап, же сылап да койсо жакшы;

- узак сапардан, мисалы, ажылыктан келген киши менен кучакташып көрүшкөндө өтө этият кылуу керек, себеби ал киши бул жердин абасына, көп элдин шаңына көнүгө элек болот;

- кыргыз салтында өбүшүп учурашуу жок;

- аял менен эркек, эркек менен эркек, аял менен аял ооздорунан өбүшүп учурашуу маданиятсыздык, батышты эби жок ээрчигендик;

- жаш балдарды, кыздарды улуу адамдар учурашуу учурунда чекесинен өөп койсо болот;

- улоодо, же кыймылда бараткан адам токтоп турганга; жаштар улууларга; жамаатка кирип келген киши ал жердегилерге; кыймылда кетип жатканда мурдагысынан кийинки озуп баратса, ошол озуп бараткан адам биринчи салам айтат;

- мас, жинди, баңги кишилерге салам айтылбайт;

- жамаатка кирип келген киши кимдир бирөөнүн өтө жакыны болуп, көптөн бери көрүшө элек болсо, ошол киши менен гана кучакташып учурашат, мындайда калгандарга «көргөнүбүз көрүшкөн» деп коёт;

- үй-бүлөдө ар күн эрте менен турганда балдар жана кичүүлөр чоңдор менен саламдашат;

- салам берүүчү алик алуучулардын алик алышын күтүп отурбайт.

Салам берүү – бул ызаттоо, көңүл алуу, сыйлоо. Кыргыздар «бир күн туз таткан жериңе миң күн салам бер» дейт, бул саламдын улуулугун көрсөтүүчү сөз.

Силер бүгүн канча адамга салам бердиңер? Канчалык көп салам берген болсоңор, ошончо адептүү адамсыңар...

№18 сабак

КОШТОШУУ АДЕБИ

Сабактын максаты:

Окуучулар коштошуу адебин үйрөнүшөт. Коштошуу адебинин эрежелерин айтып бере алышат. Коштошуунун үлгүлөрүн көрсөтүп беришет.

Сабактын жабдылышы: Слайддын тексттери, проектр.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим ар слайдка токтолуп, кенен түшүнүк берет. Окуучуларга суроо берип, жооп алып турат.

1-слайд.

Саламдашуу сыяктуу эле коштошуунун да өзүнчө адептик эрежелери бар, бирок адамдардын бир кыйла бөлүгү коштошууга анчалык маани бербейт. Коштошуу деген – жамаатта, кандайдыр кездешүүдө болгон адамдардын кайра кетүүсү, кетүү үчүн уруксат сурануусу. Бир топ кишилер отурган кезде капыстан эле бирөө айтпай-дебей чыгып кеткенин, же шашылыш жоголгонун билбей калабыз. Бул – адепсиздик.

2-слайд.

Коштошуу же кайырлашууда ар бир адам менен көзмө көз болуп, кийинки жолугушууга чейин аман-эсен туруу тилеги билдирилет. Эгер сиз менен коштошуп жаткан киши кайра эле тез-тез учурашышы мүмкүн болсо, же кошуна-колоң болсо, оң колду көкүрөккө - жүрөк тушка коюп туруп «Жакшы барыңыз», «Келип туруңуз», «Салам айта барыңыз» деш керек. Түрктөр коштошор кезде «учурашабыз» дешет, бул да кайра кездешкенче тынч-аман туралы деген жакшы тилек, ниет.

3-слайд.

Эгер меймандар узак жактан ат арытып келсе, дагы алар менен жолугушуу көп убакытка созулушу мүмкүн болсо, анда кучакташып, далысын таптап «Кайрадан көрүшкөчө аман-эсен тургула», «Жолуңар ачылсын», «Жолуңарды кыдыр колдосун» деген сыяктуу тилектер багышталат.

4-слайд.

Узак кылымдардан бери сакталып келе жаткан салт боюнча эркек балдар жоого, аскерге, же башка узак сапарга кетип баратса бир нан алып чыгып, андан бир тиштетип калат. Ушундай бир кертими жок нандар Улуу Атамекендик согуштан бери турганын биз бала чакта көрүп калдык. Жанагы нан бала алыс сапардан келгенге чейин турчу, ошонун ырыскысы биз менен, үй-бүлөдө чогуубуз деген маани-мазмунда аткарылган бул ырасым.

5-слайд.

Улуттук салттардын ичинде кызды күйөөгө узатуунун өзүнүн этикалык эрежелери болот, а түгүл мындайда оозеки адабияттын кеңири тараган жанрларынын бири көрүшүү ырлары аткарылат. Андай каада-салт ырларын күйөөгө узап бараткан кыздын энеси, апасы, жеңелери, эже-сиңдилери, теңтуштары ырдаган. Мындай чыгармаларда кызга барган жеринен бакыт табуу, отурган жеринен орун алуу, алганы менен тең арып-тең каруу, бала-чакалуу, ырыс-кешиктүү, очор-бачар болуу ойлору айтылган, ошол эле учурда кызга карата жакшы келин, жакшы жар

аталууга аракет кыл дешкен, куда-кудайгыларга кызынын аманат өмүрүн, кийинки тарбиясын табыштаган. Мисалы, бир элдик ырда жеңеси кыз менен мындай көрүшөт:

Кызыкем, ак тикендин бүрүндөй
Ак камгактын гүлүндөй.
Көк тикендин бүрүндөй
Көк камгактын гүлүндөй.
Алганың жакшы бир болсо,
Айчыктуу гүлүң күбүлбөйт.
Атакең конгон кең конуш,
Кең конушка конуп ал
Кызыке, чоюлган келин болуп ал.
Кызыке, алганың жакшы бир болсо,
Алтындан сөйкө ыргайсың,
Армансыз ойноп жыргайсың.
Кызыке, күйөөң жакшы бир болсо,
Күмүштөн сөйкө ыргайсың,
Күйүтсүз ойноп жыргайсың.
Алганың жаман бир болсо,
Алтындан сөйкөң жез болот.
Айда көөнүң пас болот.

Кызды узатуунун бул шаан-шөкөтү азыр унутулуп калды да, анын ордуна башка европалык салттар: шампан ичүү, машиналарды эсепсиз көп жасап, кортедж кылуу, арак менен тойлоо дегендер чыкты.

6-слайд.

Жеринен оодарылып, айдалып кетип жаткандар, түрмөгө кесилгендер, башка элдин арасында жүрүп, өз журтун тапкандар да коштошуу расымын өткөргөн, атактуу акын **Токтогул** Сибирь сүргүнүнө кетип жатканда «Кош, элим», «Айланган тоонун бүркүтү», «Кош, апаке» деген ырларын ырдап эл менен, апасы менен коштошуп, кайырлашып кеткен.

7-слайд.

Мейманга келген адам убактысы бүтүп, же тамак желген соң үй ээсине, кызмат кылгандарга батасын берип, же алкышын айтып, эми кетүүгө уруксат бериңиздер деп суранат. Андайда үй ээси «дагы отуруңуздар», «конуп калыңыздар» деши мүмкүн, бирок баруу керектигин, кеч болуп калганын айтып, кечирим сурап коштошот. Эгер бул үйгө бейтааныш жолоочулар келип, ал жерден даам таткан болсо, үй ээсине ыраазычылыгын билдирип, өздөрү тарапка да чакырат, дарегин тактап берет, «берген тузуңузга ыраазы болуңуз», «үйүңүздөн жакшы ниет менен келген коноктор үзүлбөсүн» дегендей тилектерин багыштайт. Мындай учурда кыргыздар «бир күн туз таткан жериңе миң күн салам бер» деп, кийин бир айланып келип каларын да кобурайт. Адатта, мындай жолоочулар ошол үйгө кийин дагы бир жолоочулардан салам айттырат, же жолдугун кылып тартуусун берип жиберет, же өзү алып келип берет.

8-слайд.

Эгерде коногу же жолоочусу үй ээсине ыраазычылык билдирбей, же коштошпой кетсе, анда ал таарынып кетиптир деп үй ээсинин тынчы кетет, капа болот, эмнеден кеттик экен деп кыжалат тартат. Мындай болбошу керек.

9-слайд.

Кокус алыс жолдо бир болуп, же сапарда жүрүп таанышып калган адамдар менен коштошсоңуз, азыркы заманга ылайык таанытмаңызды (визитка), же адресиңизди, телефонуңузду жазып берип, дагы көрүшүү тууралуу айтып кайырлашканыңыз оң.

№19 сабак

СҮЙЛӨШҮҮ АДЕБИ

Сабактын максаты:

Окуучулар бирөө менен маектешип жаткандагы адеп тууралуу түшүнүккө ээ болушат. Сүйлөшүү маданиятын, сүйлөшүп жаткан адамдын өзүнө тартууну үйрөнүшөт. Сүйлөшүү учурундагы эрежелерди иштеп чыгышат.

Сабактын жабдылышы: Тексттер, ватмандар, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам:

Мугалимдин аңгемеси.

Кээ бир кишилер бар сүйлөгөнүн угуп эле тургуң келет, ал эми кээ бир кишилердин эмне деп сүйлөп жаткандыгын аңдай албайсың. Адам так, даана сүйлөгөнү ийги. Муну үчүн киши өзүн тарбиялашы керек. Жакшы сүйлөө – тарбиядан. Ички дүйнөң, максат-мүдөөң бүт сөз аркылуу ишке ашат жана сөз сүйлөө өзгөчөлүгү жараткандын адамга тартуулаган эң ыйык тартуусу. Муну туура, максаттуу пайдаланганыбыз – жашоодогу жарым бактыбыз.

Жаман, уят сөздөрдү кебинде колдонуу адепсиздик. Жамаат арасында кулакка шыбыроо, же эки кишинин бөлүнүп алып күжүң-мыжың сүйлөшүүсү – тарбиясыздыктын белгиси. Кимде ким тил адебине көңүл бурбаса, анын адамдык касиети жок деп билгиле.

Кебинде учкул сөздөрдү, макал-ылакаптарды кошуп сүйлөө, эгер алар орду менен колдонулса, анда дааналыктын, акылдуулуктун көрүнүшү, эгер алары жасалма болуп, оркоюп чыгып калса анда ал кишини уят кылат. Сөзүнүн орундуулугуна, кооздугуна жетишүү үчүн аңдай сапаттарды эч кандай байлык менен эч кайсыл жерден сатып ала албайсыңар. Кусейин Карасаевдин, Жээнбай Мукамбаевдин, Зияш Бектеновдун, Түгөлбай Сыдыкбековдун, Самак Давлетовдун, Акеш Имановдун, Жээнаалы Шериевдин, Акбаралы Сыдыковдун, Бек Алымовдун, Салижан Жигитовдун, Мурза Гапаровдун сөздөрүн кулак төшөп эле угуп отура берсең жыргап калчусуң, кандайдыр бир ыр уккандай болчусуң.

2-кадам: Окуучулар 5 топко бөлүнүшөт. Ар бир топко бирден эреже берилет. Ватманга өздөрүнө түшкөн эрежелер боюнча презентация даярдашат. Белигенген убакыттан соң баяндап беришет.

1-эреже:

Бирөөнүн сөзүн бөлүп-жарууга болбойт, бирөөдөн уккан сөздү башкаларга туура эмес жеткирүү же көбүртүп-жабыртып ийүү, көрүп-билбей туруп жалган сүйлөө - адепсиздик.

2-эреже:

Улуу адамдар сүйлөшүп жатканда сөзүн бөлүүгө жарабайт, эгер алар бир нерсе сурап калса кыска жана так жооп берүү зарыл.

3-эреже:

Бирөө туура эмес сүйлөп атса, аны дароо беттен албаңыз, өз аргументиңиз менен анын каталыгын түшүндүрүңүз, же сиз ката айтып жаткандыгыңыз билинип калса, дароо моюнга алыңыз, жамааттан кечирим сураңыз.

4-эреже:

Сиздин сөзүңүзгө баары кошулат, баары мени колдойт деп ойлобоңуз, ошон үчүн сүйлөп жаткан пикириңиз сиздин жеке көз карашыңыз, оюңуз экени ар дайым көңүлүңүздө турганы ийги.

5-эреже:

Мактанып сүйлөгөн, сүйлөп жатып керилип койгон, эсинеп койгон, оозун ачкан, какырынган, чимкиринген жеткен маданиятсыздык.

3-кадам: Мугалим төмөндөгү тексттерди окуп берет. Класста талкуу уюштурулат.

1-текст.

XIII кылымда жашаган Мавляна Жалалиддин Руминин энциклопедиялык билимдүүлүгүнө аябай таң каласың, мисалы, адепке үйрөтүүчү аңгемелерди, тамсилдерди жазып, ошол баяндары үчүн фарсый, түркий, тажик, араб, грек тилдериндеги адабияттарды казып окуган, же оозеки элдик чыгармалардын сюжеттерин кайра иштеп чыккан. Ушундай чыгармалары элге жетсин, баары үчүн түшүнүктүү болсун деп жөнөкөй тил менен жазып, же айтып, турмушта болуучу кадимки окуяларды көрсөткөн.

Мисалы анын бир кеңешин карап көрүңүз.

Бала ээрчиткен бир аял Румиге келип айтат:

- Урматтуу мавлана, мен кандай айтып-деп, эмнелерди кылсам да, балам мени укпай жатат, анын таттууну ушунчалык көп жегенин койдура албай кыйналдым. Эми бир гана айлам сизсиз, анткени ал сизди сыйлайт, ошон үчүн сизди гана угушу мүмкүн.

Руми баланы бир топ карап турду да, анан энесине:

- Үч жумадан кийин келиңиздерчи, - деди.

Аял түшүнбөй калды. Ушундай бир болбогон нерсеге, үч аптадан кийин келүү керек беле? Алыс өлкөлөрдөн адамдар келип Руми менен сүйлөшүп, маселелерин дароо эле чечип кетип жатпайбы. А буларды болсо...

Айла жок жанагы аял баласы менен кайрадан үч жума өткөрүп келет. Жалалиддин дагы бир жолу балага көз жүгүртөт да:

- Дагы үч жумадан кийин келип көргүлөчү, - дейт.

Энеси чыдабай суроо берет:

- Неге эми?

Мавлана Жалалиддин Руми болсо айтканынан кайтпайт.

Ошентип кайра үч жумадан кийин эне-бала ээрчишип Руминин астына дагы үмүт байлап келет, ошондо Руми балага тигилип туруп минтет:

- Уулум, менин кеңешимди ук, таттууну көп жеген сенин денсоолугуңа зыян.

Бала айтат:

- Эгер сиз ушинтип айтсаңыз, анда мен мындан кийин таттууну көп жебейм!

Энеси баласынан эшикке чыгып күтүп турууну суранат. Бала чыгып кеткенде ал Румиден сурайт:

-Эмнеге ушул бир ооз сөздү мурда эле айтып таштабадыңыз?

Көрсө Руми өзү да таттууну көп колдончу экен. Балага кеңеш берүү үчүн биринчи кезекте өзү да ошол адатын таштап туруп, анын айтыш керек тура. Өзү

таттууну ташташ үчүн биринчи жолу үч жума жетет деп ойлоптур, көрсө жетпей калыптыр, ошон үчүн эне-бала үч жолу келүүгө аргасыз болгон экен.

Мында устат кандай болуу керек, шакирт кандай болуу керек деген маселеге талдоо берилет. Чыныгы устат болуу үчүн өзүң ошого татыктуу болушуң кажет. Болбосо мавляна үчүн бир сөз айтып коюш кыйын беле? Оңой эле болчу, бирок ага барган жок. Советтик педагогика да «тарбиячы өзү тарбияланган болуу керек» деп эчен кылымдык тажрыйбага таянып айтат.

2-текст.

Бир жолу атактуу табып Абу Али ибн Синага бир аял ооруп жатканын айтып даттанып келет. Дарыгер анын ыраң-башын, көзүн, тилин карап, тамырын кармап, суюк дары берет, үч күн ичип кайра келиңиз дейт. Кетип баратканда:

- Бир аз сезгенипсиз, жүрөгүңүз, өпкө-бооруңуз бүт эле жайында экен, үч күндө ушул дары менен оңолуп кетесиз, - дейт.

Оорулуу үч күндөн кийин келип, оорубай калгандыгын, аябай эле жакшы болгондугун айтат да:

- Сиз мага эмне дары бердиңиз эле? - деп сурайт.

- Мен сизге эч кандай дары берген эмесмин, жөпжөнөкөй суу бергенмин, - дейт Улукман Аким.

Көрсө аялдын оорусу анчейин эмес экен, жакшы сөз гана анын ички дартын жеңип чыгыптыр.

4-кадам: Мугалим сүйлөө адебинин сегиз түрүн окуучулар менен бирге талкуулайт.

Эгер силерден сүйлөө адеби канча деп сураса, сегиз деп жооп берип, аларга төмөнкүлөрдү көрсөткүлө:

Биринчиси, маанисиз сүйлөбөө;

Экинчиси, ыраттуу жана жумшак сүйлөө;

Үчүнчүсү, ачык көңүл менен сүйлөө, кебете-кешпирди сүйлөп атып бузбоо;

Төртүнчүсү, угуп жаткан киши кыйналбай тургандай кылып сүйлөө;

Бешинчиси, пайдалуу сөздөрдү гана айтуу;

Алтынчысы, ойлонуп сүйлөө, «ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө», «ойлобой сүйлөсөң, онтобой өлөсүң» дейт эл дааналары;

Жетинчиден, кишилер сүйлөшүп жатканда арасына кыпчыла калып сүйлөбөө, бирөөлөрдүн сукбатын бузбоо;

Сегизинчиден, көп сүйлөбөстүк.

5-кадам:

Мугалимдин жыйынтык аңгемеси.

Абу Али ибн Сина дайыма шакирттерине айтчу тура: «Берген дарым гана оорулууну айыктырат десең, аның туура эмес. Айыктыруу эң алды менен ширин тил, жакшы мамиле, күлүп-жайнаган көрүнүш менен коштолот. Кесел копол болсо, табып жумшак болушу, кесел уудай болсо, табып балдай болушу, оорулуу үмүтсүз болсо, табып үмүттүү болушу, дарттуу кайгырса, табып кубанып турушу керек. Табыпта мындай сапаттар болбосо, ал табып эмес, а балким өлүмдү жакындаштыруучу бир нерсе болуп чыгат».

А түгүл илгеркилер сүйлөп жаткан кишинин кийими, үстү-башы таза болсун, оозунан пияз, сарымсак жыты келип турбасын деп насаат кылган.

Болор-болбос нерсеге каткырып күлө берген, көпчүлүктүн алдында эки кишинин бөлүнүп алып сүйлөшүп күлүп калышы, бир адамдардын атын айтпай, ылакап аты менен чакыруу, же кайрылуу – адепсиздик.

Жусуп Баласагын мындай бейттерин жазат:

Өз башыңы өзүң ажалга дуушар этпес үчүн сөзүңө сак бол,
Өз тишиңди өзүң сындырбас үчүн тилиңе сак бол.

Көп сүйлөбө сабыр кыл, ар сөзүңдү салмактап айт,
Он миң сөздүн түйүнүн он сөз менен чеч.

Адам эки нерсе менен картайбайт: биринчиси – кайрымдуу иши,
Экинчиси – мээримге толгон сөзү.

Демек, адамдар мына ушундай сүйлөшүү адебин түшүнгөндө гана насаат кептерди угат, кабыл алат, андагы ойлорду башкаларга жеткирет.

№20 сабак

ДЕНЕ-БОЙДУ ЧЫҢОО АДЕБИ

Сабактын максаты:

Окуучулар дене-бойду чыңдоонун пайдалуу экендигин билишет. Дене-бойду чыңдоону үйрөнүшөт. Ден соолукту чыңдоо тууралуу кеп-кеңештерди турмушта пайдалана алышат.

Сабактын жабдылышы: Слайд, проектр, тексттер, ватмандар, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим слайд аркылуу окуучуларга маалымат берет.

1-слайд.

Абу Али ибн Сина айтат: «Өз убагында ыклас менен денетарбия кылган адамга дарт жакын жолобойт. Денетарбия менен шугурланган бакубат денени дарт жеңиши мүмкүн эмес». Андай болсо дал ошол дарт жеңе албаган дене акыл жагынан да, көрк-келбет жагынан да келишкен болот да, жамаат үчүн да, заман үчүн да пайда алып келет.

2-слайд.

Денени тарбиялоонун башкы шарты – кыймыл. «Кыймыл жана жөө жүрүү мээге түрткү берип, ой пикирди ишке салат», - дейт Ж.Ж.Руссо. Эгер кыймыл чектелип калса, анда денедө оору чакыруучу нерселер пайда боло баштайт. Оору деген бир сөз менен айтканда, организмдин алсырап, дартты алып келүүчү нерселерди жеңе албай калышы, мисалы, сасыктумоо болсо аны алып жүргөн таякчаларга багынып бериши.

3-слайд.

Адистерден аныктоосу боюнча адамда кан туура алмашып, жүрөгү жакшы иштеп турушу үчүн күнүнө 11 миң кадам жөө басышы керек экен, демек күнүнө силер да 7-10 чакырым кадамдашыңар зарыл тура.

2-кадам: Мугалим окуучуларды 2 топко бөлүп, ар бир топко текст таратат. Окуучулар алгач жеке окуп, андан соң жупта талкуулап, топто презентацияга даярданышат.

1-топко текст.

Султан Хусейин Байгара сарайында Мавлана Кутбиддин деген табып жашаптыр. Бир күнү ага Амир Сиражиддин деген мансаптуу кишилердин бири саламаттыгы күндөн күнгө жаман болуп баратканын айтып даттанат: «Суу ичсем дале семирп баратам. Толуктугумдан дене-боюмду көтөрө албай калдым. Дем алышым улам кыйындан баратат». Муну уккан табып: «Дартыңыз оор экен. Сизге бир гана нерсе дары – бийик дөбөнүн топурагы. Аны күн дал ошол дөбөнүн башына келгенде, өзүңүз чыгып, өз колуңуз менен казып алып келесиз, болбосо өлөсүз», - дептир.

Жанайласы кыйын да баягы дартман чактүштө тырмалап эптеп дөңгө жетип топурак алып келип жүрүптүр. Акыры жакшы болот да, табыптан сурайт:

- Мавлана Кутбиддин, айтыңызчы, бийик дөңсөнүн топурагы менен бул эле жердин топурагынын кандай айырмасы бар? Деги сиз мага кандай кылып дары берип жаттыңыз?

- Мен сизге болгону каткан нан менен кургаган алманын талканын бердим. Сизди топуракка ошол топурак үчүн эмес, күн аптабында тердеп, денеңизди

тарбиялоо үчүн, кыймыл жүгүртүү үчүн жиберип жаттым. – Табып сырын ачып берет.
– Сизде оору жок, болгону денеңизди кыймылдатып туруңуз.

Денени кыймылдатып туруу, баданди тазалоо, канды жүгүртүү жана аны булгабоо – бала чактан ар бир инсан үчүн керектүү нерсе болуп саналат.

2-топко текст.

Кайсыл бир замандарда бир кембагал киши даанышмандын алдына даттанып келет:

- Ата, жегенге наным, кийгенге кийимин жок, балдарым ачка, кайда барып даттанышымды билбей калдым!

- Жакшы, андан болсо, мага оң колуңду сат!

- Жок, ээ, колду кантип сатам, ал өзүмө керек!

- Болбосо бир көзүңдү сат!

- Кантип! Көзсүз жашоого болобу?

Ошентип даанышман абышка тигил кембагалдын бүт дене мүчөлөрүн саткын деп чыгат. Ал болсо ынабайт.

- Бүт мүчөң соо болсо, сатпасаң, турмушка наалып эмне кыласың? Адамдын он эки мүчөсүнүн сак болушу – бул анын чексиз байлыгы. Дени-кардың соо болсо, сенин бардык иш колуңдан келет, ал эми иш кылуу колунан келген кишинин күнү эптеп өтөт.

Бул маек – бир насааттыр, эң биринчи кишинин дене мүчөлөрү түгөл болсо анын курсагы да тоёт, кийими да бүтүн болот деген ибараттыр. Ал эми дененин сак болушу жалаң гана жараткандан эмес, адамдын өзүнө да байланыштуу болот дешет акылмандар жана дарыгерлер.

3-кадам. Мугалим слайд аркылуу сабакты жыйынтыктайт.

1-слайд.

Эң негизгиси – тамакты ченеми менен жегендик. Азыр Батыш мамлекеттеринде оокатты ашыра жегенден, кыймылсыздыктан жана синтетикалык азык заттарын пайдалануунун кесепетинен эткээл тартып кетүү, семирүү оожаланууда. АКШ сыяктуу мамлекеттерде буга каршы ар кандай программалар иштелип чыккан менен жакшы натыйжаларын бербей келет. Тамакты тарта жеген, мүнөздөп жеген ден соолукта жашоонун эң биринчи шарты дешет. «Аз тамак адамды багат, көп тамак ооруну багат» дейт Абу Райхан Беруний. «Ток карынга дагы тамак жей берген адам тиши менен өзүнө өзү гөр казат» деп айтылат түрк макалында.

2-слайд.

Азыр эми илимий жол менен эрте мененки таза абанын пайдасы, чыгып келе жаткан күн нурунун чүчкүрткөн касиети, сааркы муздак сууга жуунгандын пайдасы илимий медицинада адам организмине жана руханий өсүүсүнө өтө пайдалуу деп табылды.

3-слайд.

Аалымдардын аныктоосу боюнча адам 180 жылдан ары жашай алат экен, бирок анын ошол жашоосун өзү кыят дейт, бул аз кыймылдуулук, залалдуу тамак-аш, курчап турган чөйрөнүн таза эместиги, стресс абалдарга кабылуу.

4-слайд.

Пенде өмүрүндө уйкуну туура пайдалануунун да чоң мааниси бар: балдар кечки саат 21-22ден калбай жатышы жана эртең менен 5-6дан калбай турушу керек, терезелерди ачык калтыруу, ным же аба туш тараптан келип турган жерлерге уктоого болбойт, үстүгө сөзсүз үшүтпөгүдөй бир нерсе жамынуу зарыл, ысык болсо, жок дегенде ич тушка. Жатарда өтө кайгырган же ашыкча кубанган, күлгөн да уйкуга салакасын тийгизет. Уктаган бөлмөдө синтетикалык материалдар, бөлмө гүлдөрү болбоого тийиш, тар ич кийимдер менен жатууга, башты, бутту кымтыланууга, жабууга болбойт. Жатар алдыда бөлмөнү желдетүү жана таза абага чыгып келүү күн сайын адатка айланса пайдалуу болот.

№21 сабак

АМАНАТКА КЫЯНАТ КЫЛБОО

АДЕБИ

Сабактын максаты:

Окуучулар бирөөнүн аманатына жоопкерчилик менен мамиле кылууну үйрөнүшөт. Аманатка кыянаттык кылуу жаман адат экендигин билишет.

Сабактын жабдылышы: Тексттер, ватмандар, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим окуучуларга төмөндөгүдөй суроолор менен кайрылат:

1. Аманат дегенди кандай түшүнөсүңөр?
2. Кыянаттык деген эмне?

Окуучулардын жоопторунан кийин мугалим өзү аманат жөнүндө түшүнүк берет.

Аманат деген бир инсандын экинчи бир инсанга башка бирөөгө айтуу үчүн ишенилип табышталган сөзү, же бирөөгө берип койчу буюму, же сактап берүү, карай туруу үчүн убактылуу калтырган нерселеридир. Ислам дининде пенде үчүн бирөөнүн аманатына кыянаттык кылуу эң чоң күнөөлөрдүн бир катары эсептелет.

2-кадам: Мугалим окуучуларга "Кабуснаамадан" текстти окуп берет. Класста талкуулашат.

"Кабуснаамада" жазылат, аманат берсең эки адил күбөнүн астында бергин деп. Жана мындай бир икая келтирилет: Бир киши таң ата электе мончого барууга камынды да, досторунун бирине кошо барып келүүнү таклиб этти. Досу кошо барарын, бирок мончого кирүүгө убактысы кысталыш экенин билдирди. Экөө жолго чыкты. Караңгыда көчө айрылышына барганда кошо жүргөн киши экинчисине айтпай эле калып калды. Ошондо жанында ууру бараткан, ал билинбей мончого кетип аткан кишини ээрчип алды, тиги досу калып, анын ордуна ууру келатканын билген жок, досум экен деп эле мончо оозуна келгенде: «Сен муну кармап тур, мен жуунуп чыгайын, анан өзүмө бересиң?»-деп, белине байланган жүз алтын теңгени ууруга таштап кете берди. Ууру бейтааныштын белинен чечип берген байлыгын колго кармап туруп калды. Мончодогу киши беймарал жуунуп чыкты, чыкты да, досун издеди, досу жок да, ошондо жанына ууру басып келип айтты:

- Ме, алтындарыңды ал, мен өз ишимди аткардым!

Алтын бергени таң калды:

- Кайдагы алтын, сен кимсиң?

- Мен - уурумун. Бул сенин мага калтырган алтындарың.

- А өзүң ууру болсоң, анан неге менин алтындарымды алып кетип калган жоксуң? - Тиги киши таң кала ууруну тиктейт.

Ууру айтат:

- Миң алтын теңге болсо да мен сага бир кылчайбай алып кетер элем. Бирок муну анте албайм, себеби сен муну мага аманатка тапшыргансың, а манатка кыянат кылуу жеткен наадандык болор.

Ушундай бир икая айтылып келген. Ууру, өмүр бою бирөөлөрдүн артынан аңдып жүрүп, алардын буюм-тайымын, акча-мүлкүн катып алып, өзүнүкү кылып келген,

ошо менен оокат тиричилигин өткөргөн киши да аманатка кыянаттык кыла албаптыр.

3-кадам: Мугалим окуучуларды эки топко бөлүп. Ар бир топко бирден текст таратып берет. Окуучулар текстти окуп, топто талуулашат. Жалпы класска өздөрүнүн текстинин маанисин баяндап беришет.

1-топко текст.

Низамүлмүлк (1018-1092-жылдарда сулжуктар мамлекетинде увазир болуп иштеген тарыхчы жана саясий ишмер) мындай бир ибарат жазып кеткен: Бир киши Бузуржмехр (сусанийлер өлкөсүндөгү Хсрави Парвездин увазири) кабыл алчу бөлмөгө келет да, ага минтип даттанат:

- Көп жылдар бою адал иштеп эки миң динар акча жыйнагам. Анан сапарга чыгууга туура келип, ошол акчамды калтага салып, оозун бекем тигип, казыга аманатка калтырдым. Индистан жолунда жанымдагы акчамды ууру-кескиге бүт баарын шыпыртып, аргасыздан кайра тарттым. Келип казыдан аманатымды алып, үйгө келип ачсам, калтадагы алтын динардын ордуна жез чакалар чыкты. Кайра казыга барып динарларымды талап кылдым.

- Калтаңды тапшырып атканда ичинде эмне бардыгын ачып көрсөттүң беле? - деди казы.

- Жок, көрсөткөн эмесмин, - дедим мен.

Казы сөзүн кайра улады:

- Аманатыңды менден алып атканда калтанын оозу бекем беле, же ачык туруптурбу?

- Ачылбаптыр.

Ушундан кийин казы мени акаарат айтып урушуп, айдап чыкты. Азыр менин жегенге наным да калбады. Мага жардам бериң?

Бузуржмехер бир аз ойлонуп туруп анан калтасын алып калды, азыраак акча да берди.

Увазир даттануучу чыгып кеткен соң калтаны абдан абайлап карады, бир да сөгүлгөн да, кайра тигилген да жери билинбейт. Акыры казы алтыңды жезге алмаштырып кайра билинбес кылып тигип койгон болуу керек деген жыйынтыкка келет да ушуну сынап көрмөк болот. Өзүнүн алтыңдан тигилген шейшебинин бир жерин сөгүп коет, анан үч күнгө бир жака кеттим деп чыгып кетет. Үй жыйнаштырган аял эртеси караса эле шейшеби жыртылып турат. Ал коркот, ыйлап да алат. Бирөө мага өчөшүп атайын жасаган болуу керек дейт да, бул сырын досуна айтат. Экөө акылдашып туруп, базардагы эң чебер жамакчыга шейшепти алып барат, болгону жарым динарга уста бир күндө эч ким билбес кылып ишти бүтүрүүгө убада кылат. Ошентип шейшеп ордуна коюлат. Увазир кайтып келип, шейшепке көз жүгүртөт, айрылып кеткен эч жери билинбей бүпбүтүн болуп калган. Экөө чындыкты айтканча сүйлөшүшөт да увазир жамакчынын дайынын билет, аны чакыртат:

- Сенден өткөн чебер жамакчы шаарда барбы? - дейт. Тиги жок экендигин айтат.

Ошондо Бузуржмехер баягы динарын алдырган киши таштап кеткен калтаны көрсөтөт да:

- Муну тааныйсыңбы? - деп сурайт.

- Тааныбагандачы! Муну эки жыл мурда эки динарга казыга жамап бергенмин. - Жамакчы сүйүнүп кетет.

Ошентип казынын калпы чыгат да, аманатка кыянат кылган үчүн анын башы алынат.

2-топко текст.

Мухаммед Арфий (1172-1177-жылдар аралыгында Букарада туулуп, 1233-жылы Делиде каза тапкан) бир далдалчынын мындай бир окуясын жазат: Мага тааныш бир соодагер жыл сайын Хурасанга келип, көп мата (кездеме) жүктөп Багдадга алып кетет эле. Мен болсо ошол кишиге мал камдап, сатып берип, өзүмө жыл бою жете турган дарамат таап, алып калчумун. Кийинки жылы негедир келбей, мен болсо кыйын күнгө кабылдым. Күндөрдүн биринде көчөгө чыгып, башым оогон тарапка бастым. Аптапта салкындап дайра бойлой жүрдүм да бир убак бутум кумга кирип кетти. Бутумду араң тартып алып карасам бир нерсе илешип чыкты, көрсө ал баштыктагы асыл таш, алтындар экен. Шашып үйгө барып калтырап аны ачтым, ичинен миң динар акча чыкты. Анан өзүмө минттим: «Карыптыгым өзүмө маалым. Бул алтындарды жакшысы сарп кылбай катып коем, ээси табылса берем, табылбаса...» Арадан жети жыл өттү. Ээси табылбады. Акыры корото баштадым. Байыдым. Жүз миң динардык дараметтүү болдум. Бир күнү ныксырап дүкөнүмдүн астында отурсам бир карып өтүп баратып мени бир тиктеп, салам айтты, дагы бир нерсе демекчи болуп барып, анан тайсалдагандай кете берди. Мен кайыр сурай албай койду го деп ойлоп, ага тартуу берүүгө камындым. Тиги болсо мени дагы бир теше тиктеди да, жолун андан ары улантты. Жүрөгүм элеп-желеп болуп, артынан жете бардым. Карасам баягы мага тааныш багдаддык соодагер. Үстүнө үйрүлө түшүп, мончого алып барып кийиндирдим, ичиндирдим.

Ал мага мына буларды айтып берди: Көп журт араладым. Бир күнү вилайт акими чакыртып мындай деди: "Бир даана кымбат баалуу жакутум бар. Ага эч кимдин, кала берсе калыйпанын да күчү жетпейт, ошону Багдадга алып барып пулда, пулуна болсо керектүү нерселерди сатып алып кайт?". Ошол жакутту баштыктык түбүнө салып, үстүнө миң динарды койдум да, аябай бекиттим. Багдадда аптап. Акактап сууга түштүм. Баягы баштыкты дарыя боюнда унутуп калыпмын, бир сааттай өтүп кайра койгон жерине барсам - орду турат, өзү жок. "Жакуттун баасы көп болсо миң динардыр, барам да бир нерсемди сатып төлөп коем" дедим. Жакут ээси бир сөзүндө туруп алды: «Жакут баасы элүү миң динар, же ушунча пул, же жакут өзү». Айла жок, мен камакка түштүм, мал-мүлкүмдү тартып алды. Жети жыл камакта жаттым. Уламалар киришип атып акыры азат кылышты, бирок аерде жашоого болбоду. Бирден бир максатым сени учуратуу эле - мына кезиктим.

- Алла Таала сенин актыгыңа кепил болуп, мына бүгүн ошол жоготкон байлыгыңа жеткизди! - Мен анын астына баягы баштыгын таштадым. - Муну мен жети жыл мурда таап алган элем. Аны аманат катары сактап жүргөмүн, "ээси келсе - бээсин бер", мына ал.

Мен ага миң динарды санап бердим.

Ал баштыкты өтө тездик менен аңтарып, ичинен бир нерсе сууруп чыкты. Дүкөн ичи жапжарык болуп, кыпкызыл, анар ыраң жогорку сорттогу лаал жакут нур чачыратып чыкты. Тиги киши ошол жакутту көрөр менен эстен танып, аны бекем

уучтап, өзүн жоготту да, бир сааттайдан кийин гана эси-жадына келип, жаратканга жалынып бата кылды. Миң динарды албаймын деп, мен ага болбой, акыры үч жүзүн гана алып, калганын мага калтырып, жакутту чөнтөккө салып көздөн кайым болду.

Бул риваят эмнеге ибараттайт? Ар кимдин аманаты акыр келип өзүн табат, аманатка кыянат кылбасаң өзүң да байлыкка жетесиң, жашооң да жакшы болот дегендик эмеспи.

№22 сабак

КОНОК АДЕБИ

Сабактын максаты:

Окуучулар конок күтүү адебин үйрөнүшөт. Конок күтүү, конокко байланышкан окуяларды талкуулап, насаат сөздөрдү турмушта пайдаланышат.

Сабактын жабдылышы: Слайд, проект, тексттер, ватмандар, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим слайд аркылуу окуучуларга маалымат берет.

1-слайд.

Мейман күтүү, мейманга баруу, конок болуу, коноктор үчүн кам көрүү өзүнчө өнөр гана болбостон, анын адептик эреже-жолдору бар.

Кыргыздар «**конок өз ырыскысы менен келет**» деп коёт, «**конок келсе кут келет**» дешет. Атактуу акын Алыкул Осмонов үч күндөн бери үйүнө конок келбесе, «**жолоочунун бул кандайча шылдыңы даамы жоктой жеген токоч, жеген эт**» деген каармандын типтүү образын түзгөн. Кыргыздар бейтааныш жолоочуну өтүп баратканда даам сызууга чакырган, аларды бир нече күн ким экендигин сурабай мейман кылган учурлар да көп эле болгон. Айылга бирөөнүкүнө конок келсе, аны башкалар да кезектешип чакыра берген. Элибиз дүйнөгө эң эле меймандос улут катары таанылып келген жана анын белгилери азыр да бар.

Кыргыздардын ичинде үйүнө тез-тез мейман келип турган кишилердин, же айылдардын кадыр-баркы өтө жогору болгон.

2-слайд.

Тарыхчы Осмонаалы Сыдыков Шабдан баатыр тууралуу мындай жазат: «Шабдан баатыр балалыгынан тартып 73 жашында дүйнөдөн өттү. Бул арада башына эч бир жамандык келип, жоопко кириптер болгон жок. Ал эми дүнүйөнү болсо, элге чачып берип турду. Ошончолук мертебеси да ашып турчу эле. Өмүрүндө бир да токтоп, кемчилик көрбөдү. Кай орунда болсо да бээлер союлуп, самоор кайнап турар эле. Шабдан баатыр келет экен десе, адамдар утурлап тосуп алчу. Бири – муктаж, бири – көрүүгө ашык, бири – үйүнө кондурууга кумар. Бири – малын берүүгө, бири – мал алууга кумар. Бири – сөзүн угууга кумар. Жетинчиси – өзүнөн өзү эле баатырдын алдына барып калганын өзү да сезбей кала турган... Күнүнө бир нече миң сом акча түшсө, бир тыйын алып калбастан элге таратып берип турар эле. Жана ошончолук мал күнүгө келип турчу, кетип да турчу. Канча киши мал алууга келсе, ошончо киши мал берүүгө даярданып турчу. Бирөө бир ат берсе, эртеси ал үч ат алып кетчү. Баатыр ажыга бир тыйын менен миң сомдун кадыры бирдей болчу. Ошончо мертебелүү болсо да, текеберчиликтин жугу да жок эле. Башкача айтканда, кенедей изи да жок болчу. Аттын аргымак жоргосу менен, бээнин байталы бирдей болчу. Ат минип келе жатканда, алдынан бир муктаж адам, же дубана чыкса, токтобостон аттан түшүп берип, ошол адамдын муктаждыгын чыгарып, анан жолго түшөр эле. Минген аты аргымак болсун, байтал болсун, көзүнө карабастан кармата берер эле. Алдына эмне келсе, ошону минер эле. Салтанаттуу, сөөлөттүү жүрүүнү сүйчү эмес. Алдына дубана, жинди келсе да сүйлөшүп отурчу. Жаман, жакшы деп ойлобос эле. Ыраскотторун сураба, бүгүн эшик алдына бир топ мал келсе, эртеси үй артынан сөөктөрүн көрөр

элеңиз. Бул ыраскот, бул алыш-беришке акылыңыз жетчү эмес. Көргөн, билген биздерге бир да жалган эмес. Бекерден бекерге бир адамдын кылбаган иштерин азаптанып жазуу – бизге да жигиттик да, адамгерчилик да эмес. Биздин кыргыздын бир адаты бар. Бакыл адамды ошончолук жаман көрө турган. Кенедей күнөөсү жок адамды өлтүрүү, жок кылуу. Эч болбогондо тилдеп калуу. Жоомарт адамды ошончолук жакшы көрөт. Малы эмес жанын курман кылганга даяр турат. Баатыр аянынын болжолсуз жоомарт болгону үчүн, биздин кыргыз үч күнчүлүк алыс жерде болсо да баатырдын алын сурап, кабардар болуу үчүн шашып келе турган. Жолугуп, мал болсо аябастан берип жана алып да туруучу. Баатырдан албан бакты, мертебе көрүп, баатырга берүүнү касиеттүү, даража көрүп, кубана турган. Бир нечени берүүгө даярданып, ынтык болуп, бир нече дуба кылып, муктаждыгын айтып, зарланып туруп, ар бирлери максатына жетип, шаттанып кетүүчү эле. Бул добушту угуп, Анжияндан эшен, Намангенден кожо, Бухарадан молдо шакирт, Ирандан Кызыл баш, Мекеден шайых, Мединеден сейит, Кашкардан дубана, ар шаардан куру калбай, бири кетсе, бири келип турчу. Барына бир тараптан берип жүрүп, баатыр ажы 73 жашын өткөрдү».

Мына ушундай меймандос адамдар ырчылар тарабынан даңкталып, кадыр-баркы улам көтөрүлгөн.

3-слайд.

Меймандардын да, меймандагандардын да түрлөрү көп. Меймандар чакырылган болушу мүмкүн, чакырылбай келген болушу мүмкүн, дароо кете турганы болушу мүмкүн, конуп жата турганы болушу мүмкүн, кандайы болсо да үй ээсинин кандай экендигин, ким экендигин ар тараптан көрүп, сынап, баа берип кетишет. Кээде кайсыл бир уруудан, элден кыз алыш керек болсо, билгизбей атайын сынап, конок болуп келишкен. Мындай капыс келгендерди «**кудайы конок**» дешкен. Мейманды үйгө киргизбей кетирүү – чоң адепсиздик, элден-журттан чыгуу.

4-слайд.

Конокторду тандоо, чакыруу адеби өзүнчө чоң сөз кылууну талап кылат, тойлордон алдын масилет (кеңеш) дегени болчу, ошондо кимди чакыруу керек, ошол коноктун келиши үчүн чакырчууга ким барат, атын ким алат, колго ким суу куят, узатканда кимдер кандайча кызмат кылат, бүт бардыгы такталат. Азыр эми кагазга жазылып, улам кошулуп, же азайтылып негизги тизме түзүлөт. Ошондон кийин чакырчуулар жөнөйт, же чакыруу кагазы берилет, айрым учурда, көбүнчө ашка чакырганда уруктун аксакалына кат жиберилет, анан ошол киши кимдер барарын тактап айттырып ийет, же келе берет.

5-слайд.

Азыр шаарларда, кыштактарда, жайлоолордо мейман тосуунун ар кандай жолдору бар. Ошолордун ичинде соңку кезде кеңири тарап бараткан – дасторкон даярдоонун мындай жолу белгилүү. Келүүчү конокторго ак дасторкон жайылат, киши санына бирден ак тарелка коюлат да, анын оң жагына бир аш кашык, бир чай кашык, бир бычак, сол жагына бирден вилка жайгаштырылат. Бир кишиге бирден колаарчы берилет, андан башка салфеткалар, туз, мурч, уксус сыяктуулар жалпыга 4-6 кишиге ылайыкталып ортого коюлат.

6-слайд.

Дасторкондогу эң ыйык тамак – нан. Айылдарда конокко арнап, атайын нан жабат. Ал төрт-төрттөн топтолуп коюлат да, меймандар келип отурган соң сындырылат. Салаттарды коноктор келгенге чейин эле коюп, үстүн жаап койсо болот. Жашылча, жемиштер да алдын ала коюлат. Коон, дарбыз, торт, пирожнийлер тамактардан кийин тартылат.

7-слайд.

Колго суу куюш керек болсо (бул көбүнчө айылдарда) биринчи сол жактан баштайт, ал эми тамак желип бүткөн соң колго суу оң жактан баштап куюлат.

8-слайд.

Чай сунганда, тамак тартканда эң алдын аксакал кишиге берет, анан анын оң жагындагысы, сол жагындагысы болуп улуулашып алып отурушат. Мурда чайды кезектешип, нообат менен ичишчү эле, азыр андай болбой калды, ар кимге бирден, бирдей пиалага (чай чыныга) куюу керек, алдыларында чай кашык турсун, алар таза болсун, ар бир сунган сайын чайдын чамалары (калдыктары), кыямдын түбү төгүлүп турушу керек.

9-слайд.

Меймандар келгенге чейин үй ичи жайында желдетилип, кышында жылытылып турганы оң. Дарбазалар чоң ачылып, шаардагы кабат үйлөрдө коңгуроо так иштеп, же эшик ачык турганы жакшы. Келгендер аттуу болсо, аты алынат, машина менен келишсе, машиналары жайгаштырылат, сырт кийимдерин чечүүгө үй ээлери жардамдашат. Конокторду «келиңиздер», «келгиле» деп алдынан тосуп чыгуу керек, бул ишке чоңдор да, балдар да катышат. Балдар баарын үйрөнүп, көрүп, билип турат. Элде: «Кел дебеген үйдөн, кетмендеген гөр жакшы», - деген сөз бар. Балдар да таза кийинип, жуунуп-таранып, «келгиле» деп кол алышып учурашат. Коноктор менен эң алдын сурашып чыгышат, мал-алын, тууган-уругун, эл-журтун сурайт, алыстан келишсе, ал жактын аба ырайын, табийгый кырсыктарын бир сыйра билип алат. Бул арада меймандар менен үй ээлеринин ортосунда психологиялык тосмолор үзүлүп, адамдар ымалалаша, жакындаша түшөт. Сурашууда, деги эле меймандардын алдында өз дартын айтуу, ишканасындагы проблемаларга токтолуу туура эмес, базардын, андагы тамак-аш азыктарынын кымбаттыгын айтуу да ылайыксыз.

2-кадам: Мугалим окуучуларга текстти окуп берет. Окуучулар менен талкуу уюштурат.

Үй-бүлөлүк ыйкы-тыйкылыктар да токтошу керек, үй ээлери күлүп-жайнап турганы эп. Меймандардын көзүнчө балдарын урушпайт, а түгүл мышыгын да «пыш» дебейт деп коюшат. **«Конок атаңдан да улук»** деген сөз бар, ошону тутунган ылайык.

Ушуга байланыштуу бир тамсил-икая мындай айтылат: *Аюуга Арстан мейманга келет. Аюу мейманын жаңгак менен сыйламак болуп, чоң баласын жаңгактын башына чыгып күүп түшүүгө буйрат. Анысы тил албайт. Кичүү баласын жумшайт. Ал да көнбөйт. Арстандын ачуусу келет, «балдарым адептүү дебедиң беле, сөз укпайт турбайбы» дейт. «Жүрүңүз, жаңгак түбүнөн ары жылайлы, - деп Аюу коногун ары алып кетсе, эки баласы тең жаңгак башына жүгүрүп чыгып, кагып кирет да, толтура жаңгакты мейман астына коёт. Мунун себебин сураса, чоң баласы: «Атабыз жаңгак түбүндө эле, ал турганда жогоруга жаңгак башына чыгып кетүү адептүүлүк эмес да акыры» дептир. Антсе Арыстан Аюуга: «Тезирээк эле дарак түбүнөн кетип калбайт*

белең» деп айтат. Аюу болсо: «Жанымда мейман турган эле. Аны иренжитүү, ордунан козгоо адептүүлүк эмес. Акыры «Мейман атаңдан да улук» деген ибаратты уккан эмессизби» дейт имиш.

3-кадам: Окуучулар конокко байланышкан ырым-жырымдар, айтымдарды айтышып, окугандар чечмелеп беришет.

Конокко байланыштуу айтымдар:

«Жаш бала тескери болуп эңкейип эки бутунун арасынан башын ийип караса конок келе жаткан болот», «Чайдын чамасы тике турса, конок келет», «Ысык чай төгүлсө конок шашып келаткан болот» деп конок камын көргөндөр учураган. Конок күтүү өзүнчө дөөлөт, ырыс эсептелген. «Үйүң тар болсо да, көңүлүң кең болсун» дешет. «Келгенче конок уялат, келгенден кийин үй ээси уялат», «Конок койдон жоош», «Меймандын өзүн бакпай атын бак», «Меймандын алдына аш кой, эки колун бош кой», «Коногу күчтүү болсо, кожосун бийлет», «Коногу пейил күтсө, үй ээси капа болот», «Коно жатпай кепке тойбойт, кой союлбай этке тойбойт», «Конок бышты десе, алабакандагы эт бышат», «Конок «тойбодум» дебейт, «сойбоду» дейт» ж.б. нуска сөздөр элибиздин этикалык эрежелерине айланганын ар дайым эстеп койгон оң.

4-кадам: Мугалим сабакты слайддын жардамын менен жыйынтыктайт.

1-слайд.

Коноктор келген соң анан дасторконго отуруп, «оомийин» кылышып, адегенде нан сындырылып, соң чай сунулат. Айыл жеринде, же жайлоодо дароо эле бир чоң чыны менен ак (кымыз, айран, жарма, максым, атала) сунуш этилет. Бул салт – ак пейилдиктин белгиси.

2-слайд.

Конокко кечигип баруу туура эмес. Азыр шаарларда кечки саат паланчага деп чакырса, бир саат, эки саат кечигип барып, мурда баргандарды урматтабай, үй ээсинен кечирим сурабай, баарын козгогондор көбөйдү. Же болбосо эң уяттуу конок, үй ээсинин шефи, отуруштун аксакалы кечигип, калгандардын баары аны күтүп калган окуялар көп. Коноктор бүт тарап, убагында кетпей койгон меймандар да чыга калып жүрөт, бул да маданиятсыздык.

3-слайд.

Кээ бир ата-энелер балдарын эпсиз эркелетип, мейман келсе да, дасторконго отургузуп коёт, алар болсо конокторго коюлган даамдардан талашып жеп кирет. Негизи балдар конок келгенде алардын акылдуу сөзүн, насаат кептерин уксун үчүн бир азыраак убакытка киргизилет, анан «бар эми уктагыла», «бар эми ойногула» ж.б. деп чыгарып ийишет. Балдар чоңдор астына адеп көрүү, угуу үчүн кирет, а тамак талашып жеш үчүн эмес.

4-слайд.

Туугандарына, же жалпы эле бирөөнүкүнө мейманга бара турган адам мүмкүн болсо жаңы, болбосо таза, жарашыктуу кийим кийип барганы оң, «а боло берет, мени ким көрмөк эле» деп бир тууганынын да, кошунанын да үйүнө жарашыксыз, же кир кийинип барган ылайыксыз. Жумуш иштеп атсаңар да кошунаңар үйүнө кирип кетүүгө чакырса колу-бетти самындап жууп, үйдө кийип отурчу кийимдерди чечип, башка таза кийинип барган оң.

Эгер бирөөнүкүнө барсаңар сүзүп кирип барбай, сөзсүз эшикти такылдатуу же доош кылып жетөлүү керек, жооп бербесе туруп-туруп үч жолу такылдатып, эч ким эшикти ачпаса кайтып кетүү зарыл.

5-слайд.

Конок салттары, адептери эң биринчи кезекте тойлор менен байланышат. Тойлор – байлык чачуунун, байлык топтоонун, бата берүү, бата алуунун гана ишчарасы эмес, тойлор адептик эреже-нормаларды сактоонун да, үйрөнүүнүн да, үйрөтүүнүн да ишчаралары.

6-слайд.

Илгертеден кыргыз элинде тойдун түрлөрү көп: жентек, бешик, сүннөт, үйлөнүү той, нике той, өрлүктөө, ууз ичүү дегендер болсо, эми «1-класска кирүү», «Алиппе» майрамы», «Аттестат алуу», «Диплом алуу», «күмүш той», «алтын той», «бриллиант той» дегендер, ар кандай «юбилей» тойлору чыкты. Буюм алса жуугандар көбөйдү. Мындай тойлордун оң жагы да бар, терс жагы да бар.

7-слайд.

Түштүк тарапта кайырчаларга акча берсең, «тапканың тойлорго буйрусун» деп бата берип коюшат. Эмне өгүздөй иштеп, ошол жылдап иштеп тапканым бир күнкү той менен түгөнөбү деп ойлойсуң.

№23 сабак ҮЙ-БҮЛӨ АДЕБИ

Сабактын максаты:

Окуучулар үй-бүлө адептери тууралуу маалымат алышат. Үй-бүлөдөгү ар бир үй-бүлө мүчөлөрүнүн милдеттерин түшүнүшөт.

Сабактын жабдылышы: Слайд, проект, тексттер, ватмандар, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим слайд аркылуу окуучуларга маалымат берет.

1-слайд.

Кандай үй-бүлө ынтымактуу делет:

- ❖ эркек аялга мээримдүүлүк, ак дил менен караса;
- ❖ энеге балдарды тапкан улуу адам катары мамиле кылса, атаны болсо бүт үй-бүлө үйдү тиреп турган түркүк катары, баарын тартып бараткан улуу күч катары эсептесе;

- ❖ аял менен эркек бирисиз бири чоң нерселерди чечпей, кеңешип иш кылса, бирин бири жоготуп алуудан коркушса;

- ❖ бири экинчисин акылчысы катары эсептесе;

- ❖ аял өз ишин, эркек өз ишин билип, ошол тармактарын жакшы бүткөрсө;

- ❖ балдарды тарбиялоодо ар кимиси өз ордун сезе алса;

- ❖ балдары урмат менен карашса;

- ❖ үй-бүлөдөгү карыларды, кайын ата-кайын энени, кайын журттту кадырлап тосуп алып, аларга кыздарындай, уулдарындай мамиле кылса;

- ❖ кайын эне, кайын ата келинин кызым деп, күйөө баласын уулум деп эсептесе;

- ❖ ошол үй-бүлөнүн илгертеден келе жаткан салттарын сактай билишсе;

- ❖ майда нерселерден чоң уруш-талаш чыгарбаса;

- ❖ бири-бирин урматтап, ошол кийсин, ошол ичсин деп турса;

- ❖ ушак аралабаса жана ар кандай ушак сөздөргө ишенбесе; үй тиричилигин баары бирдей тартышса, ушундай үй-бүлө бекем болот жана ошол бекемдик ал үй-бүлөдөн бөлүнүп чыккан кийинки жаңы үй-бүлөлөргө жугуп, аларга оошуп турат да, жалпы коом таза болот.

2-слайд.

Атактуу колбашчы Эмир Темир бир жолку аскердик жүрүшүндө жети жылдай жүрүп калат. Ошондо анын жеңишинин жана келишинин урматына сүйүктүү жары Бүбүханым эстелик катары кылымдарга калуучу сарай салмак болот. Дүйнөнүн түрлүү жеринен колунан көөрү төгүлгөн усталарды алып келет. Эмир Темирдин келер күнү жакындап, бирок сарай имаратынын бүтүшү кечеңдей берет. Мунун себебин издештирсе, башкы уста Бүбүханымды ашыкча жакшы көрүп калыптыр да акыры анысын канышанын эриндеринен бир өөп коюу менен тамам кылмак экен. Мунусун Бүбүханымга эптеп билдирет. Акылдуу, чырайлуу, бардык жагынан келишкен аял, жети жыл күйөөсүн көрбөгөн аял кырк жумуртканы ар түрдүү ыраңдарга боён, падноско салып, башкы устага жиберет.

Уста аны алып, бул аялдын тазалыгын түшүнөт, «жумурткалар – аялдар, алардын сырты ар түрдүү боёктор, ар кыл болгону менен ичи, даамы баарыныкы эле

бирдей» деген маанини туют. Анан сүйгөн аялдын алдында өзүн эсепсиз күнөөлүү сезип, өзүнө канат жасап, мунаранын башынан учуп, алысыраак барып өлгөн дешет.

3-слайд.

Эгерде эркек таза кийинип, пакизи жүрсө, анын аялы жакшы экен дейсиз, анткени ал канчалык өзүн бепестесе да аялы үйүнөн жакшынакай кылып чыгарып турбаса, бардык мээнет текке кетмек. Күйөөсүнүн бүт тышкы кебете-кешпири, тамак ичүүсү, тың жүрүүсү аялы менен байланыштуу, ал жолдошун эртең менен жумушуна жиберип, кечинде даамдуу тамагы менен тосуп алат. Мындай мамиледеги эркектер көчөдө көрүнгөн жубандар менен азил сүйлөп жүрбөйт. Жарына таза болот. Жары да күйөөсүнө ак жүрөт.

4-слайд.

Эркек – падыша, аял – акылман кеңешчи болгондо гана үй-бүлөнүн түркүгү бекем курулат, кээ бир аялдар күйөөсүнүн иштерине обу жок кийлигишип, бул жумушту мындай кыл, тигил жумушта андай кыл, паланчаны ишке ал, түкүнчөнү бошот дей берсе, бул сөз сыртка чыгып, «ханышалык башкаруу» орнойт. Бул да туура эмес. Бирок аял күйөөсүнүн ишине киришпеш керек деген туура эмес, албетте, киришпеш керек, бирок анын жумуштарын сурап турганы, колдон келсе ургаачы катары кеңештерин берип турганы жаман нерсе дале эмес.

5-слайд.

Негизи үй-бүлөдө аял менен эркек кайыкты эки жактан бирдей шилеген калакчы, куштун учушун камсыз кылган кош канат болушу ылаазым, ошондой болгондо гана кайык деңиздин толкунуна туруштук бергендей, куш алыс-алыска учкандай үй-бүлө турмушу бекем жана түбөлүктүү болот.

6-слайд.

«Куш уяда көргөнүн кылат» дегендей мындай үй-бүлөдө чоңойгон балдар кийин кайра ошондой үй-бүлөлөрдү түзүүгө аракеттенерин турмуштан көрүп жүрөбүз. Мен азыр да, алтымышка келгенде, алдыма аш-палоо келгенде дайыма атамды, үйдү, бала убактагы иштен чарчап келгенден кийинки базар күнкү ашты эстеймин. Бизде палоону көбүнчө аш дешет. Аш желип бүтүп табактар тазалангандан кийин атамдын бир аңгемеси айтылар эле. «Илгери бир киши, - деп баштачу атам, - кербендер менен чөлдө келе жатып, кумдун арасына бир даана күрүчүн түшүрүп жиберет. Издейт, издейт, таба албайт. Акыры айласы кетип, ошол күрүч түштү деп болжолдогон жерди адамдар басып албасын деп коргончо кылып ороп кеткен экен». Биз канча жолу аш жесек, ушул сөз айтылат эле. Кокус ал айтылбай калса, биз аш жебей калгандай болор элек. Атамдын ошол сөзүнөн уламбы, айтор, биз, дасторконго, төшөккө, жерге түшкөн күрүчтөрдү калтырбай терип жечүүбүз.

7-слайд.

Үй-бүлөдө, бала убакта айтылган сөздөр мына ошентип көпкө сакталат. Ата-эне бир адамды эле жамандай берсе, жамандай берсе, балдары ошол кишини жаман көрүп өч алуу керектигин ойлонуп калат.

8-слайд.

Мурдагы салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө ургаачылар үйдө отуруп, бала багып, үй жумуштарын бүткөрүп, ошол менен көп алектенсе, соңку жылдарда алардын бул функциясы бир топ өзгөрдү, аялдар үй-бүлөнү багуу үчүн көчөгө чыкты: базарларда

оор жүктөрдү көтөрүп, үй ремонтун бүтүрүп, ыраакы өлкөлөргө барып иштеп келүүдө. Бул маселе үй-бүлөнүн жаңы кырдаалдагы абалын эске алууну шарттап жатат. «Мен сени багып атам», «Ашка жүк – башка жүк болдуң», «Эркектер – казанда, аялдар – базарда» мамилеси айрым бүлөлөр үчүн бомба сыяктуу катуу сокку урду. Мындан чыгуунун да акылдуу жолдорун издештирүү оң. «Акырзаман деген согуш эмес, кыйроо эмес, акырзаман – аялдардын эркектешип, эркектердин аялдашып кетүүсү» деген философиялык ой да бекеринен чыккан эмес. Бул жагдайда да эки жуптун ымалалуу мамилеси, түшүнүүсү, бири-бирин сыйлоосу, балдарды тарбиялап-өстүрүүдөгү бирдей жоопкерчилиги, деги эле турмуш арабасын бирдей тартуу милдети башкы орунда турууга тийиш.

9-слайд.

Эртең эле бул экөө да карыйт, белден кубат, көздөн нур, жүрөктөн жалын кетет, ошондо алар таяна турган нерсе – экөөнүн бири-биринин көңүлүн калтырбай жашаган өткөн турмушу, бири-бирин кыя албай абышка-кемпир катары ушул жашка келиши жана алардын артындагы бактылуу карылыгын камсыз кылып бере ала тургандай тарбия берген бала-чакасы болот. Ал кезде топтогон акчаң, байлыгың, персоналдык пенсияң ашык атпайт, ашык ата турган капитал – жогорку үч нерсе.

№24 сабак

КИЙИМ АДЕБИ

Сабактын максаты:

Окуучулар кийинүү маданиятты тууралуу маалыматка ээ болушат. Баш кийимдин түрлөрү, ак калпак жөнүндө, анын пайдалуу жактары тууралуу, кыргыз элинин сыймыгы экендиги тууралуу билишет. Баш кийимдин маанисин билишет.

Сабактын жабдылышы: Слайд, проект, улуттук кийимдердин моделдери, сүрөттөрү ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим төмөндөгү маектин маанисин окуучуларга түшүндүрөт.

Бир даанышмандан сурашат:

- *Адам үчүн жараша турган кийимдердин ичинен эң эле ылайыктуусу кайсы кийим?*

- *Адам үчүн кийимдердин эң эле жарашыктуусу – адеп-ахлак кийими, - деп жооп бериптир ал.*

Адамдын кийими жарашыктуу болсо, ал адеп-ахлак белгисидир.

2-кадам: Мугалим слайддар аркылуу окуучуларга түшүнүк берип, талкуу уюштуруп барат. Суроо берип, суроолорго жооп айтат.

1-слайд.

Бир жолу кыргыз журналисттери Түркиянын Ыстамбул шаарында чоң жыйынга туш келип калдык. Он эки миллион калкы бар шаар мэри, Межилис башканы (парламент спикери), ондогон депутаттар, министрлер, отуздан ашык мамлекеттен делегация катышып жаткан бул жыйында биз – ошол кездеги «Эркин-Тоо» газетасынын жана «Замандаш» журналынын башредакторлору **Нурлан Шакиев** экөөбүз улуттук ак калпак кийип барган экенбиз, баары эле биздин башыбызга таң кала да, суктана да тигилишет. Атүгүл Түркия депутаттарынын жетекчиси, Орусиянын мусулмандарынын муфтийи биз менен жакын келип, баарлашып, сүрөткө түшүп кетти. Аларды биздин жүзүбүз, бой-келбетибиз кызыктырган жок, аларды башыбыздагы ак калпагыбыз өзүнө тартты.

2-слайд.

Дагы бир жолу ошол эле Түркиянын Анталиясынын Белдиби шаарчасындагы «Рихсос» отелинде эл аралык чоң жыйын өтүп жатты. Биз, кыргыз журналисттери, Темирбек Токтогазиев, Жолдошбек Бусурманкулов – үчөөбүз «тегерек үстөлдө» ак калпагыбызды баштан албай отурган элек. Бир убакта эртеси өзүнчө бөлүнүп келген Кыргызстанда иштеген Түркия атуулдарынын бири бизди таң кала карап калган, кийин айтып атпайбы, ак калпак кийген кыргыз боордошторум мага ушунчалык башкача ысык көрүндү деп. Ошол жыйындарды чагылдырган массалык-маалымат каражаттары – телевидение бизди көрсөтүп, газеталар биринчи бетине ак калпак кийген биздин сүрөттөрдү басты.

Жогорудагы өзүм көрүп-билген мисалдар кыргыз калпагынын керемет күчүн, адамдарды өзүнө караткан сыйкырын далилдөөчү фактылар...

3-слайд.

Дал ушул кыргыз калпагы Анатолий Карпов шахмат боюнча дүйнө чемпиону болгон минуталарда анын башына кийгизилген, дал ушул кыргыз калпагы Эверестти багындырган альпинисттерге тоо чокусунда тартууланган. Бул сүрөттөр кезинде СССРдин эң башкы журналы болгон «Огонёк» басылмасын кооздогон.

4-слайд.

Кыргыз калпагы... Дүйнөнүн кайсыл жеринде гана учурабайт да, аны кимдерге гана кийгизбедик?

Түштүктө Совет районуна бир жетекчи барып, убагында кыргыз салттарына, анын ичинде калпак кийүүгө катуу киришкен экен, мына ошол чөлкөм, азыркы Кара-Кулжа району калпак тигүү боюнча учурда өлкөбүздө эң алдыңкы орунда турат, ал жерде калпактардын, элечектердин ондогон жаңы түрлөрү ойлонулуп табылды...

5-слайд.

Бирок ушул тапта ак калпагыбызды али да барктай албай келебиз: биринчиден, аны көрүнгөн жерде көрүнгөн кишиге тартуулай берип баркын түшүрдүк; экинчиден, калпак ашка-тойго, жамандык-жакшылыкка сүйрөлө берип, дежур буюмга айланды; үчүнчүдөн, ак калпактын товар катары сапатын бузуп, анын кийизин начарлатып, эптеп эле колдон чыгарып, барксыздандырдык. Эң негизгиси массалык эл топтолгон жерлерде, салтанат тойлордо, жаштардын үйлөнүү үлпөттөрүндө ак калпак кийүү салтын унуттук, шаар жерлеринде калпак кийип жүргөндөр дээрлик калбай баратат...

6-слайд.

Мына азыр үйлөнүү тойлоруна, ЗАГСка барган кыз-жигитти көп эле көрүп жүрөбүз. Бүт кийимдери европалашкан. Кыздардын бир жолу кийүү үчүн той көйнөктөрүнүн арендасы 100 доллардан 500 долларга чейин. Эмне үчүн ушул кыздар жана жигиттер улуттук кийимдерди кийинип «Бакыт үйлөрүнө» барбайт? Жарашпайбы? Эң сонун жарашат, жөн гана өзүбүздүн улуттук жүзүбүздү унуткандык, өз маданиятыбызды жээригендик.

7-слайд.

Кудайга шүгүр, азыр улуттук кийимдерди жакшы тиккен чеберлер, улуттук кийимдерди европалык стиль менен айкалыштыра алган дизайнерлер пайда болду, бирок дал ошол кийимдер Нооруз сыяктуу майрамдарда же мектеп сахналарында гана кийилип, калган убакта колдонулбай чаң басып жатат. Эркектердин чепкендери, калпактары, аялдардын белдемчи, шөкүлөлөрү, элечектери базарларда сатылып, бул же тигил кишинин тоюнда, мааракесинде кийгизилип жаткан менен аларды эч ким көчөгө, же коомдук жайларга кийип чыкпайт, демек, алар урунулбаган бойдон өлүү буюмга айланат. Ушул тапта алар ар бир үйдө ондоп-жүздөп чирип жатат...

8-слайд.

Кимге кандай билбейм, бирок мен үчүн ата-бабалар мурас катары калтырган улуттук кийимдер дүйнөдөгү башка улуттардын кийимдерине караганда эң эле кооз да, жарашыктуу да көрүнөт. А биз болсо аны кийүүдөн бара-бара алыстап баратабыз...

9-слайд.

Жайында кыргыз кыздары киндигин көрсөткөн мода чыгарды. Айрымдарынын ичи кат-каттанып бери чыгып калат, айрымдарынын киндиги кир, ага карабай башка улуттарды туурап кийип жүрүшөт. Бул моданы кайсыл бир элдер кыздары көп

төрөбөсүн, киндиктерине суук өтүп, төрөттөн калсын, тукум азайсын деп чыгарган дешет. Биз ошолорду сокур туурап кирдикпи?

10-слайд.

Кийим адамдын уятын, денин гана жашырбастан, ага жарашык тартуулайт жана эң негизгиси денеге чаңдын, суктун, оорунун өтүшүнөн калкалайт. Мисалы, кийиз калпак жайкы ысыкта аптапты өткөрбөй, кышында да жылуу болот, кийиз караниет кишилердин «көзү» тийүүдөн да адамды сактайт дешкен ата-бабалар.

Андай болсо адеп көрүнүшү болгон улуттук кийимдерди неге жерип калдык?

№25 сабак

ДОС КҮТҮҮ АДЕБИ

Сабактын максаты:

Окуучулар дос күтүү, доско мамиле жасоо тууралуу түшүнүккө ээ болушат. Достукка бекем болууну үйрөнүшөт.

Сабактын жабдылышы: Слайд, проектр, тексттер, ватман, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим слайд менен теманы түшүндүрөт.

1-слайд.

Адам жалгыз жашабайт, анын айлана-чөйрөсүндөгүлөрдүн ичинде достун өзүнчө орду, өзүнчө мааниси бар. Дос адамдын күчүнө күч, акылына акыл, кайратына кайрат кошот. Адамдар бири-биринин акылына, кеңешине муктаж жана ар кандай көйгөйлөрүн биргелешип чечүүгө көнүгөт. Достук эки адамдын эле күбүң-шыбың мамилеси, үлпөт курушу эмес, ал коомдогу жалпы адамдарды бири-бирине көрүнбөс жиптер менен байлап турган ыйык нерсеси. Биз доспуз деген менен ал достугубуз чыныгы достуктун талаптарына жооп бербейт. Класста отуз окуучу болсо да алар бирине бири дос деп айтууга болбойт, достор аз болот. «Булар аккан достор», «Булар сарпай (*кийит*) кийгизишкен достор», «Булар ат мингизишкен достор», «Булар кыяматтык достор», «Булар белде дос болгон», «Булар бешикте дос болгон» деген сыяктуу сөздөрдү көп эле эшитип калабыз.

2-слайд.

Дос – адамдар үчүн алтындан кымбат. Жакшы досту эч бир байлыкка сатып албайсың, буйуртма менен сага эч бир эне каалагандай досту таап бере албайт.

3-слайд.

«Жакшы менен дос болсоң – ырыскысын тең бөлөт, жаман менен дос болсоң - өзүнөн сени кем көрөт», «Жакшы көргөн досуңа ат байлатып сына», «Жакшы көргөн досунан мал аяган жигитпи», «Жакшы көргөн досуңдун атын алба, тайын ал», «Жакшы күндө - душман дос, жаман күндө - тууган дос», «Жакшылыкты досуңа кыл, досуңдан артса өзүңө кыл», «Жакшы мал жанга аралжы, жакшы дос малга аралжы», «Жаман дос көлөкө сыяктуу: күн ачыкта кутула албайсың, күн бүркөктө издеп таба албайсың», «Жаман достон ачык душман артык» ж.б. макалдарда кыргыздар турмуштан көрүп-билгендерин кыска, нуска сөз аркылуу жыйынтыктаган.

4-слайд.

Дос – узак мезгил бою сыналат, анан калыпка түшөт. Көчөдөн бирөөнү көрүп эле «эй, дос» деген менен ал дос эмес. Сен досум деп жүргөн адамың да чынында дос болбой калышы мүмкүн.

5-слайд.

Досу жок адам куураган даракка, өлүк денеге окшотулган. «Доссуз адам – канатсыз куш» делет, демек досуң сен уча турган болсоң канат болуп берет, а канатсыз куш уча албайт эмеспи. «Дос, доско жаныңды кош» делет.

6-слайд.

Кыпчак ханы Курманбек баатыр менен уйгур ханы Аккандын достугу жүздөгөн жылдардан бери достуктун үлгүсү катары насаатталып келет, ал экөөнүн жаны да,

каны да бир болуп калган, кыргыздар «Достун жаны бир, туугандын малы бир» деп айтышат.

7-слайд.

«Досу көп менен сыйлаш, досу аз менен сырдаш» дегендин мааниси досу көп адам жакшы адам, анын достору менен сен да дос болосуң, алардын жакшылыгы жугат дегендик, ал эми досу аз адам сүйлөшүүгө, сырдашууга зар болот дешет.

2-кадам: Мугалим окуучуларга төмөндөгү текстти көрктүү окуп берет. Окуучуларга текст боюнча суроолорду берет.

Акын Алишер Навоинин досу да, шакирти да катары саналган бир кадырлашы болуптур. Аны Мухаммед палван дешчү экен. Алишер ушунчалык жакшы көрүп, бүт сырын жашырбай айтып турчу. Бир күнү ошол досу болор-болбос айып кылып, Султан Хусейин Байгаранын каарына калат. Өкүмдар:

- Палвандын сакал-мурутун кыркып, кийимине куйрук байлап, көчөдөн ары-бери бастыргыла! – деп буйрук берет.

Муну уккан Мир Алишер досунун мындай кордукка чыдабашын түшүнөт жана андан куткаруунун камын ойлоп Султандын астына кирет:

- Билесизби, өкүмдарым, - дейт Алишер, - биз Мухаммед палван менен бала күндөн бирдей кийим кийинип, кийин сакал-мурутубузду бирдей кырктырып келебиз. Эгер бирибиздин сакал-мурутубузга экинчибиздики окшобой калса, же кийген үстү-башыбыз айырмаланып турса, анда биздин сөзүбүз коошпой, ортобуз салкындап, ырабдайыбыз түшүп калат. Андыктан менин да сакал-мурутумду кыркып, кийимме куйрук байлап, көчөдөн ары-бери өткөрүңүз!

Алишер Навои, улуу акын жана акылман увазири айтып атса жана да анын досу тууралуу ушунчалык күйгөнүн көрүп турса Байгара падыша эмне демек, дос үчүн отко да, сууга да барган адам үчүн палвандын күнөөсүн кечириптир. «Досу көптү жоо албайт, акылы көптү жоо албайт» деген ушул да.

3-кадам: Мугалим слайд аркылуу түшүндүрүүнү улантат.

1-слайд.

Ошол эле кезде доско кылдат мамиле кылып, достукту ызат-урмат менен акыр аягына чейин жеткирүү тууралуу да «Досуңдун тоогун алсаң, канжыгасына каз байла», «Досуң күзгүдөй, сындырсаң эптей албайсың», «Досуңдун берген малынын тишин ачпа» дегендей макалдар айтылат.

2-слайд.

Абу Али ибн Сина достуктун үч кыл түрүн бөлүп көрсөтөт: биринчиси, чыныгы достук – мында достор ар кандай шартта, турмуштагы эң оор учурларда да бирге болот; экинчиси, байлык, мансап-даражага карап болгон достук; үчүнчүсү, максат, ой-пикирлердин окшоштугуна негизделген достук. «Жан дос», «тил дос», «мал дос» деген достор болору тээ илгертеден айтылып келет.

Азыр эми булардын экинчиси, үчүнчүсү аябай көбөйүп кетти. Эч кандай жактан: же мүнөзү, же билими, же ой пикири жактан жакын болбосо да эле ата-энелер балдарын кыйнап, зордоп дос кылып ташташат. Досун көрбөгөн, кабарлашпаган «достор» көбөйдү. Булар жалпы «дос» деген ыйык түшүнүккө шек келтиргендер.

3-слайд.

Дос үч түрдүү болот дейт дагы бир акылмандар. Биринчиси, тамак сыяктуу – алардан эч качан ажырап болбойт; экинчиси, дары-дармекке окшойт – кээ-кээде аларга ишиң түшүп турат; үчүнчүсү, ооруга окшойт – алардан эч кандай жакшылык келбейт.

Бир дос экинчисине ар дайым жардам кылып, акчасын берет, там-ташына каралашат, баласын үйлөгөндө, кызын чыгарганда анын оор жүгүн көтөрүп, бел болот, арка болот, көзүн ачат. Ал эми беркиси андай кыла албайт, себеби анын колунда жок. Анан бир күнү бул эки дос ажырашып кетти. Себеби жанагы берешен досу көпчүлүктүн алдында «Мен досума андай бердим, мындай бердим, ал болсо ошонун баарын билбей жүрөт» деп айтыптыр. Мындайды кыргыздар «Эсептешкен дос болбойт» деп коёт.

4-слайд.

Илгерки убактарда эки дос жашаптыр. Анан алар бири-бирин көрүшпөй калат. Бул арада бири аябай бай болот, экинчиси болсо жардыланат. Кудай экөөнү бир жолу учуратат.

Байы айтат:

- Сен ким элең, сени мен тааныбай турам?

Антсе экинчиси – кедейи:

- Мен сенин досуңмун! Сенин эки көзүңдү көр болуп калды деп угуп, көргөнү келген элем! – деп басып кетиптир.

Ушундай, ушинтип эки достун жолу эки бөлөк экен.

4-кадам: Окуучуларга текст таркатылат. Алгач жеке, анан жупта талкуулашат. Мугалим жалпы класста талкуу уюштурат.

Бир айылда эки дос жашайт экен. Андайларды элдер «бир мейизди экиге бөлүп жейт» дешет. Биринин аты – Хусан, экинчисинин аты – Мухаммед. Ошол мезгилде Хусан катуу ооруп, ордуна тура албай калат. Анан ага Ажал келет, келип, жаш жигитти көрүп, ага боору ооруйт да, мындай дейт: «Мен кары ата-энеңден сенин ордуңа сага Ажал сурайм, сен жашашың керек».

Хусан бул сунушка макул болот. Ажал баланын атасына барат:

- Эй, ата, уулуңду чындап жакшы көрсөң өмүрүңдүн азыраагын ага берип, өмүрүн узарт!

Ата дел болуп калат. Ажал дагы:

- Уулуңду жакшы көрөсүңбү? – деп сурайт андан.

- Жакшы көргөндө кандай, керек болсо өмүрүмдүн жарымын да андан аябайм, - дептир.

- Жарымын эмес, - дептир Ажал, - азыраагын эле берсең болду. Мен аны өзүм менен алып кетпеймин.

Уулу үчүн өмүрүн берүүгө ыраазы болгон ата бир чечимге келердин алдынан ойлонуп калыптыр. Жан деген ширин да!

Ушундан кийин Ажал Хусандан:

- Эң жакын кишилериңден дагы ким калды? – деп сураптыр.

- Мухаммед деген бир досум бар эле, - дептир Хусан.

Ажал Мухаммеддин алдына барып болгон кепти айтат. Досуна боору ачыган Мухаммед экиленбей туруп эле:

- Досум үчүн өмүрүмдүн бир азын гана эмес, бүт баарын ал! – дейт.

Бул сунуш Ажалдын да көңүлүн жумшартат. Кандай болбосун Хусанды сактап калгысы келет да, муну үчүн Өмүрдүн алдына келет.

- Өмүр, сен экөөбүз келишкис «досуз», ошентсе да бир жигиттин өмүрү тууралуу сенин алдыңа келдим. Ошол жигитке Мухаммед аттуу бир досу бүтүндөй өмүрүн бермек болду. Уруксат эт да, аларга көбүрөөк өмүр бер, мен да ушуга ыраазымын, - дептир.

Бул сунушка Өмүр ыраазы болот да, Мухаммед досунун берешендигинен улам, кыйбастыгынан улам ажал алып кетүүчү Хусанга да өмүр бериптир. Ошентип эки достун бири-бирине берилгендиги өлүмдү да жеңип кетиптир дешет.

Ошон үчүн «бир досуң бар – багың бар, көп досуң бар – тагың бар» деген макал айтылып калгансыйт. Такка да, бийликке да, байлыкка да достор салган жол менен жетесиң, кызмат тепкичтерине да досторуңдун койгон кыштарын басып көтөрүлөсүң. «Агаң менен униң – таянычың, досуң ошол экөө теңдир» дешет элдер.

5-кадам: Слайд аркылуу мугалим сабакты жыйынтыктайт.

1-слайд.

Бир ата үч уулуна атыңарды өчпөс кылып калтыргыла деп каражат бөлүптүр. Уулдарынын бирөө заңгыраган сарай салдырыптыр, экинчиси чоң бак кылыптыр, үчүнчүсү болсо досторду күтүптүр. Муну угуп атасы: «Убакыт-сааты келгенде сарайың да кулайт, багың да кургайт, бир гана чыныгы достор бардык нерсеге туруштук берет, кенжем туура кылыптыр», - деген чечимге келиптир.

2-слайд.

Бир акылмандан сурашат: «Дос болуу деген эмне» деп. Ал айтат: «Дилдеш жана жардамдаш болуу, бирок анын үч шарты бар: биринчиси – достукту абайламак; экинчиси – аны зыяндуу заар нерселерден сактамак; үчүнчүсү – жаман-жакшы күндөргө ортоктош болмок. Ошон үчүн достук бул – кубаныч, ырахат, үлпөт гана эмес, достук бул – жоопкерчилик, чоң милдетти моюнга артып жүрмөк.

3-слайд.

Үч нерсе достукту сактайт дешет, алар: биринчиси, достордун бириникине экинчисинин барып-келип, катташып турушу; экинчиси, орток маселелерди чогуу талкуулап чечүү; үчүнчүсү, жолго, сапар-саякатка, эсалууга бирге чыгуу.

4-слайд.

«Достук өлүмдү да жеңет» дейт. Андай болсо дос күтүүнү, достукка бекем болууну үйрөнсөк кана?..

Анда эки адамдын акылын тыңшайлы:

«Чыныгы дос айткан ар бир акыл, насаат –

Сырты уудай көрүнгөн менен тамыры – бал» (Н.Хисрав)

5-слайд.

«Согуш – баатырды, ачуу – акылды, жокчулук – досту сынайт» (Ал Хоразми).

№26 сабак

АКЫЛ-ПАРАСАТТУУ БОЛУУ

АДЕБИ

Сабактын максаты:

Окуучулар акыл-парасат жөнүндө түшүнүккө ээ болушат. Акылдуу адамдын жасаган иши, сүйлөгөн сөзү ар дайым үлгү, өрнөк экендигин түшүнүшөт. Окулган тексттердин маанисин айтып бере алышат.

Сабактын жабдылышы: Тексттер, ватман, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим киришүү аңгемеси.

Ааламды башкарган да, адамзатты ушул күнгө алып келген да – бул акыл-парасат. Акылдуу адамдар, эстүү инсандар ар дайым ардакталып, алар тууралуу кеп-сөздөр айтылып, арзабасы атадан балага даңазаланып келет.

Кыргыздардын мындай макалдары бар: «Акылдуу мактанса, ишти тындырат, акмак мактанса бутун сындырат», «Акылы бар билимди самайт, акылы жок кийимди самайт», «Акыл – тозбос тон, билим – түгөнбөс кен», «Кеңешти акылдуудан сура», «Акылдуу элге тартат, акмак тууганына тартат» ж.б. Мына ушуларда акыл дааналык даңазаланат, адамдарды акыл-парасаттуу болууга чакырат.

2-кадам: Окуучулар 3 топко бөлүнүшөт. Ар бир топко текст таркатылат. Окууга көрсөтмө берилет. Жеке, жупта, топто талкуулашат.

1-топко.

Эски накылдарга келели: Күндөрдүн биринде падыша Махмуд Газнавий бийик балаханасында жакын санаалаштары менен отурган. Ал жайдын төрт эшиги бар эле. Эриккен өкүмдар катарларында отурган Абу Райхан Берунийдин акыл-парасатын сынап көрүү үчүнбү, же шылдың кылуу ниетиндеби, айтор мындай дейт:

Мен азыр ушул балаханадан чыгып кетемин. Сен кыйын болсоң ушул төрт эшиктин кайсынысынан чыгарымды билип, аны жазып, килемдин астына коюп кой!

Беруний айткандай эле өзүнүн жообун жазып, кагазын килем астына жашырды.

Махмуд Газнавий күтүлбөгөн нерсени жасады, төрт эшиктен тең чыккан жок, усталарды чакырып келип, балахананын чыгыш жакка караган дубалынан эшик ачтырып, ошол жерден чыгып кетти.

Ал кайра келип Беруний жазган каттын талап кылды. Катты окуп көрүшсө анда мындай жазылыптыр: «Төрт эшиктен тең чыкпайсыз. Чыгыш жактагы дубалдан тешик чыгарып, ошол жерден чыгасыз».

Туура таап алганга ачуусу келген падыша «Абу Райханды сыртка түртүп ийгилечи» деп буйрук берет. Айтылгандай кылышат. Карап турушса Беруний бийик балаханадан жерге талп деп кулабастан, акырын түшүп баратат. Көрсө ал тамга тартылган тор жипти кармап баратыптыр.

Муну көрүп турган Махмуд Газнавий дагы да ачуусу келип:

Сен эмне бул балакеттин болорун да билдиң беле? – дейт.

Ооба, падышам, билдим эле, аман-эсен калуу үчүн керектүү нерселердин баарын алдын ала ойлонуштуруп койдум эле, - деп жооп бериптир Абу Райхан Беруний.

Бул ибарат бекер айтылбайт. Адамдын акылы, парасаты, аңдоосу керек болсо баарын алдынан билет, баарын алдын ала даярдап коёт жана ар кандай туңгуюктан жол таап чыгат.

2-топко.

Бир жолу кычыраган кышта Аяз өзү токуган муздарын арыктагы сууда чагып жүргөн экен. Падыша увазирлери менен көчөдөн өтүп баратып көрүп калат. Салам-аликтен кийин падыша Аязга айтат:

- Аяз, сен эмне үчтөн төрттү чыгара албай атасыңбы?
- Жо-ок, таксыр, - дептир Аяз өкүмдарга таазим кыла.
- Андай болсо сага эки каз жиберем, жакшылап жүнүн жулуп ал.
- Макул, падышам.

Увазирлер бул экөөнүн эмне тууралуу сүйлөшкөнүн аңдай албаптыр да, өздөрүнчө ичинен, падыша сурап калса эмне дейбиз деп кыжаалат болуптур.

Кечирээк эки увазир Аяздын алдына келет:

- Аяз, бая падышабыз менен эмне тууралуу сүйлөштүңөр? – деп сурашат андан.
- Айтпаймын, - Аяз ал тууралуу ооз ачпайт.

Увазирлер жалынат, жалбарат. Аяз дале сырын чыгарбайт. Мал-мүлк убада кылат. Дале айтпайт. Акыры көп байлык алып келишет. Ошондо Аяз сөз төркүнүн мындай чечмелейт:

- «Үчтөн төрттү чыгара албадыңбы» дегендин мааниси: үч мезгил – жаз, жай, күз – үчөө, алар кетип, эми төртүнчүсүн – кышты чыгара албай жатасыңбы дегени. Мен падышага «жок» дедим, падыша болсо: «эки каз жиберем, жакшылап жүнүн жулуп ал» деди. Мааниси: «Увазирлерим түшүнбөдү, келип сенден падыша менен эмне тууралуу сүйлөштүңөр», - деп сурашат. Мына, силер келдиңер, мен болсо жүнүңөрдү жулдум.

Бул окуя ушундайча айтылып келет, адамдагы акыл-парасат улуктанат, ар кандай сырдуу сөздөрдү түшүнүүнүн миң кыл жолдору ибаратталат.

3-топко.

Бир жолу Кыдыр аке алыстан келе жаткан жолоочуларды карап: - Ой, байбиче, тиги келаткан атчандар кимдер?- дейт. Зайыбы өзүбүздүн эле балдар деп коёт. - Ой, бой, алдыңкы атчандын эки ийнинде шам күйүп келе жаткансыйт да, - дейт Кыдыр аке. Көрсө ал назар кылып, сугун артып жибериптир. Алдына келе жаткан өз уулу Төгөчү экен. - Ок! Кара көзүм кашайган турбайбы! О, кудай суук көздөн, жаман сөздөн сактай көр. Кечир, сөзүмдү кайта өзүмө алдым!» – деп кудайга жалынып, жакасын кармап тообо келтирет.

Ошол кезде бөлөсү, курдашы Садыр аке жигиттери менен келип калат. Кучак жайып көрүшүп, мейман камы көрүлүп, бээ союлуп, кымыз ичилет, ыр-күү жаңырат. Ошол кезде Төгөчү катуу ооруп калат, атасы Кыдыр акеге кабар беришет. Эмчи, домчулар, табыптар түгөл келип, Караколдон орус доктур чакыртышып, бирок ажалга арачы боло албайт. Ошондо өлүм кабарын Кыдыр акеге угузушат. Коногун сыйлаган Кыдыр аке эч сыр билгизбей отура берет. Эт тартылып, бата тилинет. Анан Кыдыр аке комузду муңдуу күүгө салат. Муну Садыр аке да түшүнөт. Күү бузулду, кетели дейт да, коштошуп чыга берет. Тай чабым жерге барып, кайра кайтат, жер жаңырттып өкүрүп түшөт.

Акыл-парасаттуулукту, элдик салтты сыйлоону, мейманга мамилени карап көрүңүз. Эмне деген трагедиялуу учур да, ошол учурдагы маданияттуулук...

№27 сабак

ООРУЛУУНУ КӨРҮҮ АДЕБИ

Сабактын максаты:

Окуучулар ооруну суроо адебин үйрөнүшөт. "Ооруну сураса айыккандай болот" деген сөздүн маанисин түшүнүшөт.

Сабактын жабдылышы: Слайд, проектр, тексттер, ватман, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим слайд аркылуу оорулуу адамды көрүүнүн жети эрежесин түшүндүрүп берет.

1-слайд.

Хусайн Воиз Кошифий мындай деп жазат: «Ооруп жаткан адамды көрүү кайрымдуу жана урматтуу ишдир. Акылмандар: «Кеселди дарылаш колундан келбесе, аны барып көрүп коюуга жалкоолук кылба» деп айтышкан.

Эгер оорулуу адамды көрүүнүн канча эрежеси бар дешсе, жети деп айт:

Биринчи, караңгы киргенде оорулууну көрүүгө барба;

Экинчиси, кесел адамдын алдына кирип баратканда күлбө, ыйлаба, анысы да, мунусу да ага туура эмес таасир этет;

Үчүнчүсү, оорулуунун сол жагынан өтүп, оң тарабына отуруу керек;

Төртүнчүсү, көрүүгө барган соң көп сүйлөп, аны чарчатпа;

Бешинчиси, оорулуунун эрини болобу, башы болобу, көкүрөгүбү, же денесинин башка жериби, айтор кол тийгизүүдөн азарланба;

Алтынчысы, аны менен мээримдүү жана ачык көңүл тутуп сүйлөш;

Жетинчиси, анын алдында көп отуруп алба».

Хадистерде айтылат «Кимде ким оорулунун абалын сураганы барса, ал бейиш багында болот».

Дагы «Эгер бирөө сен ооруп жатканда ал-абалыңды сурап келбесе да, сен ага бара бер» дешет.

«Жаткан оору эмес, аны баккан ооруу» дешет кыргыздар.

2-кадам: А.Муратовдун өз турмушунан жазылган эссесин окуп берет, класста талкуу уюштурат.

Көп өлкөлөрдө ооруканалар абдан тынч, ал жерге кирүүгө эч мүмкүн эмес болсо, айрым өлкөлөрдө мунун тескерисинче оорулууларга да, аларды көргөнү келгендерге да эркиндик берилип, алар бири-бири менен жолугушуу үчүн шарт түзүлөт. Чынында эле эч ким маектешпеген оорулунун ички дарты кайра көбөйүп кетиши мүмкүн.

Бир жолу апам ооруканага жатып, бир эле күндө жадап кетип калды. Анткени ал жерде бир аял эртеден кечке болбогон нерселерди эле сүйлөй берет экен дейт. Дарты – 4-даражадагы рак болчу. Болгон шылтоосу ушул. Биринчи күнү ооруканага түшкөн адамдын абалы кызык болот, өзгөчө биринчи жолу жатса...

Мен бир жолу Ошто ооруканада жатып калдым. О.Генринин акыркы жалбырагы тууралуу айтылуу аңгемесин окуганмын да, анын сыңары күздөгү дарактан түшкөн

бариктерди карап жатам, эң акыркысы мен болсом керек деп. Чын эле бариктер азая берди, азая берди. Генринин акыркы жалбырагын бирөө байлап койгондой менин үмүтүм да жалбыракка байланды да, калды. Эми ошондой өзүң менен өзүң болуп жатсаң, бирөө бир жаман сөз айтса эмне болоруңду элестетип көр. Ошон үчүн оорулууну көргөнү келген адам эң алды менен ал жакка басар алдынан анын сөзү октой тиерин ойлонушу керек.

Кээде бир топ адам оорулуу жаткан жерге бакылдашып кирип алат да, талааны сүйлөп отура берет, каткырып күлөт, эгер булардын баары тигил ооруп аткан кишинин көңүлүн көтөрүү үчүн болсо бир жөн, тилекке каршы, дайым эле андай боло бербейт да.

Бир жолу профессор Советбек Байгазиевдин бойго жеткен кызы ооруп, каза болуп калды. Биз белгилүү этнограф Амантур Акматалиев агай экөөбүз «көз көрсөткөнгө» барып калдык. Эми кыргыздын салты кыйын да, анан калса «Туңгучта» 9-кабатта. Ары жакта балдар бозүй тигип, очок даярдап жүрөт, Советбек агай болсо эми күйүп, түтөп атат. Анан Амантур агай эски бир окуяларды айтып, «талаалап» сүйлөйт, кызга, көңүл айтууга такыр келбейт, мен болсо ал кишиден кичүүмүн, сөз талашып, алдыга озуп чыгууга жолум жок, ошентип жарым саат эскиден сүйлөп отурдук да, кайттык:

- Агай, эмне Советбек байкеге көңүл айтып, кызы жөнүндө сурабадыңыз? – дедим бери чыга бергенде Амантур Акматалиев агайды жандай берип.

- Э, баатыр, Советбек өзү эстүү, бир сырдуу жигит, ичинен күйүп атса, мен дагы күйгүзөйөнбү? – деп койду.

Көрсө, ооруп аткан кишини, күйүп аткан кишини сөз менен «талаалатып» алып чыгып кетиш да элдик таалим окшойт.

3-кадам: Мугалим сабакты жыйынтыктайт.

Анча-мынча адамдар ооруканага тигил оорулуу жегенге мүмкүн эмес, же жеш туурабы, туура эмеспи, анысы билинбеген тамак-аш алып барып алабыз да, «же», «ич», «врачтар айта берет» деп кыйнай беребиз. Бул да туура эмес, мындан да анын көңүлүнө азар беришибиз ыктымал.

Анан да жумуштагы проблемалар, жеке маселелер менен ооруп жаткан адамдын башын андан бетер оорутуп кетчүлөр табылат. Же анын үйүндөгү итинин өлүп калганы, телевизорунун бузулуп калганы, кызынын «эки» алганы тууралуу айтып көңүлүн иренжетебиз. Мында жакшы сөздөрдү, бактылуу келечекти сүйлөп, сонун-сонун пландарды түзүү керек болот.

Кыскасы, оорулууну көрүү өзүнчө чоң этикетти талап кылган, адамдын динине, тилине, түсүнө карабай катуу этибар бере турган нерсе.

№28 сабак

АДАЛДЫ АРАМДАН АЙРЫМАЛАШ

АДЕБИ

Сабактын максаты:

Окуучулар адал менен арамды айырмалай билүүнү үйрөнүшөт. Адал арам жөнүндөгү аңгемелерди талдай алышат.

Сабактын жабдылышы: Слайд, проектр, тексттер, ватман, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим слайд аркылуу теманы түшүндүрөт.

1-слайд.

Азыркы заманда муну билүү өтө зарыл, анткени арам менен адал ушунчалык аралашып кетти, көпчүлүк анын баркын билбей деле башы катат.

Депутат боломун деген бирөө элди чакырып тамак берди. Анан баары жабыла келип, ичип-жеп батасын берип, сени шайлайбыз деп айтты. Мындагы элдин сатылганы бир кеп, экинчиси тигил талапкер кандай тамак берип атат, анысы адалбы (алалбы), же арамдан келген акчаларбы? Азыр арам жашагандар арбындады!

2-слайд.

Киши өз мээнетти, бешене тери менен тапкан каражат – бул адал, ал эми андан башка жолдор менен табылган байлык – арам. Арамдын түрү көп: пара болушу мүмкүн, уурдаган болушу мүмкүн, кызмат абалынан кыянаттык менен пайдаланган болушу мүмкүн, бирөөлөрдөн тартып алышы, басып алышы ыктымал ж.б.

3-слайд.

Ислам дининде арам жана адал менен адамдарды оң сапаттарга, ыйманга тарбиялаган, арам дешип бирөөнүн ырыскысына кол салган эмес. Арам оокат менен жашагандарды «арамкор», «арампоз» дешип, элден чыгарган.

4-слайд.

Биз, кыргыздар, «арам өлгөн мал» дегенди көп эле угабыз. Аны жегенге дин боюнча болбойт. Кан дагы, чочко, доңуз, эшек эти да арам. Азыркы медицина арам өлгөн мал менен, кан менен оорулар жугарын, тарп жеген иттердин, карышкырлардын кутуруп кеткендигин, же башка жугуштуу ооруларга кабылгандыгын илимий түрдө далилдешүүдө. Ар кандай оору-сыркоолор, тукумкууган илдеттер кан аркылуу өтөт. Ошон үчүн малды муздап, канын толук чыгарып, ал канды эч ким тийбес жерге көөмп таштайт. Бул этти адалдагандык.

5-слайд.

Малдын канын ичкен, арам өлгөн малдын тарпын жеген жырткычтарды: карышкыр, илбирс, жолборс, түлкү, чөө, жору, айрыкуйрук ж.б. жаныбарларды кыргыздар арам деп этин жебейт, өлүгүн көрсө, терисин сыйрып алып, короодон алыс алып барып, көөмп таштайт.

Мындай жей тургандардын арам-адалдыгы көп кылымдар бою элди кырылып кетүүдөн сактап келет.

Буларды аңдап билүү оңой. Ал эми табылган акчанын, каражаттын арам-адалдыгын билүү кыйын.

6-слайд.

Базарга этканага кирдиңиз дейли, сиз кой этин, же уй этин алууга тийишсиз. Анан касаптар сизге кой эти деп эчкинин этин, уй эти деп топоздун этин алдап сатып ийди. Сиз эч нерсе ойлобой жеп алдыңыз. Ушунда тигил алдап саткан касапчынын тапкан акчасы арам, аны адалдоо кыйын, качандыр бир убакта ал тигил кишини тешип чыгат. «Арам оокат аш болбойт», «Арам алган төөдөн адалдан алган эчки артык», «Арамдын тамыры бир, адамдын тамыры миң», «Арам жеген бура баспайт» дегендей эл макалдары адамдарды адал жашоого үйрөтөт.

7-слайд.

Базарга мал сатканда да кардарды алдабай малыңардын кемчил жактарын айтып берүүгө тийишсиңер, ансыз сүттүү, эттүү, жоош мал деп калп мактап сата берсеңер, чынында малыңар андай болбой калып, сатып алган киши нараазы болсо, силердин алган пулуңар арамдыр. Мында сатып алуучу да, сатуучу да туура айтууга милдеттүү. «Экөөсү тең туура сүйлөп, мал айыбын ачык айтып соода кылса, соодалары берекелүү болот. Эгер жалган айтып мал айыбын жашырса, соодасынын берекеси жоктур», - деп айтылат дагы бир хадисте.

8-слайд.

Азыр базарларда жашылча-жемиш сатып аткандардын жанына барып «кайсыл жактыккы» деп сурап койсоңуз эле кайсыл бир жакты айтат да, өзү дыйкан, же багбан экендигине мактанып, өз колун менен өстүргөнүн божурап жанын жейт. Кардар ага ишенет, ортомчуларсыз, дыйкандын өзүнөн алдым деп сүйүнүп калат. Чынында андай эмес. Азыр ошондой ортодогу адамдар көбөйүп кетти, алар бааны гана көтөрбөй, жалган айтып, арам оокат жейт. Андан көрө чындыгын айтып, бирөөдөн сатып алганмын, өзүм ушунчадан кошуп жатамын десе дале, кардар алат эле да, мындайда тапканы арам эмес, адал болмок. Баары бир ар кимдин ырыскысы бар, буйруган оокаты өтө берет, болгону аны адалдап жеген ылайыктуу.

9-слайд.

Балдар арасында ушул тапта рэкетчилик күчөп кетти, жогорку класстын окуучулары төмөнкү класстын окуучуларын кыйнап, коркутуп, акча талап кылат, биз да жогорку жактагыларга беребиз дешет. Бул абдан жаман адат, мындайга көнүп калгандар өмүр бою ошондой арам жолго түшүп алат. Ал эми арам жолго түшкөн адамдын жолу кууш, коркуп, чочуп жашайт, алардын тапканы дагы бир жагынан чыгып турат. Кумардан, уурулуктан табылган акча да ушундай. Биз мындайларды көп көрүп жүрөбүз, адал табылган он сом дагы бир үй-бүлөнү бир күн багат, ошол күнү ошол үй-бүлөнүн мүчөлөрү бактылуу болот.

2-кадам: Мугалим окуучуларга текстти окуп берет. Суроолорду берип талкуу уюштурат.

Илгери бир атактуу казы жашаптыр. Анын багы ажайып экен. Бир күнү уяттуу коноктор келип калат да, алдыларына мөмө-чөмө коюлат. Баары жакшы, бирок анары гана ачуу экен. Казы конокторунун көзүнчө багбанды чакырат. Эмне үчүн анарлары ачуу болуп калганын сурайт. «Мен алардын ачуу экенин билбейм, себеби кыйла жылдан бери багбанчылык кылам, мага болгону бак өстүрүү тапшырылган, ал эми жеп көргүн деп айткан эмессиз» дейт жигит.

Меймандар да, казы өзү да таң калат. Келгендер ушундай таза жигитти өздөрүнө кызматкер кылып алууну ойлонот. Казы багбанын колдон чыгаргысы

келбейт. Күйөө бала кылып алат. Чоң той болот, тойдун эртеси болот. Бирок күйөө бала казынын кызына жакындабайт. Бир апта өткөн соң бул тууралуу казы өзү да угат, анан күйөө баласынан мунун себептерин сурайт. «Ырас, мен сизге бала болдум, - дейт багбан күйөө бала, - кызыңызды аялдыкка алган менен ага жакын жолобогон себебим, кырк күн тазалансын, денеге, канга сиңген арам нерселер кетсин дедим, анткени сизге ар кимдерден белектер, паралар келет эле, аларды кызыңыз ылгабай жей берчү, эми анысын токтотту, бул биздин перзенттердин таза болушу үчүн керек».

Чын эле кырк күндөн кийин нике түнүн өткөрүп, анан уулдуу болушат да, атын Абдуллах коёт, ал болсо кийин бүтүндөй ислам дүйнөсүнө атактуу аалым жана адамдык тазалыгы менен таң калтырган инсан болуп чыгат.

Көрбөйсүзбү, адал балалуу болуш үчүн жуптар рухту да, денени да тазалаш керек экен. Азыр эми эч күнөөсүз балдарга карата да «арам» деген сөздөр сыртынан башкалар тарабынан шыбырашып айтылып калганын эшитип жүрөбүз. Көрсө, ал баланын атасы менен апасы никелешпей жаратыптыр, же атасы белгисиз экен. Демек бейнике балдарды калк сыртын салып «арам» дешкен. Аял менен эркектер жыныстык катынашууга никелешпестен барса, бул арам болот, муну эстен чыгарбай жашоонун мезгили келсе да, азыр эми граждандык нике дешип, же ЗАГС уюмдарына катталбай, же молдолордун никесине турбай, бири менен бири жуп болуп жашай берген адамдардын чоң тобу чыкты. Коомчулук муну айыпташ керек, алардын үй-бүлөсү бекем болбойт, анткени аларды бириктирип, адалдап турган нерсе жок.

3-кадам: Мугалим сабакты жыйынтыктайт.

Кошунанын бышып төгүлүп жаткан алмасынан бирди сурбай алып жеп койсоңуз, иштеген ишиңизде фирманын, же мамлекеттин кагазын жеке ишиңизге пайдаланып койсоңуз, парталаш классташыңдын калемсабын андан уруксатсыз алып, урунуп койсоңор, ошол күнү арам тамак болосуңар. Демек күнөөгө батасыңар.

Эгер ушундай арам жолдо баратканыңдарды билсеңер мына бүгүндөн баштап андан качууну үйрөнгүлө, соопчулук иштерди көп жасап, жетим-жесирлерге, кары-картаңдарга каралашып, адал оокат кылып, каражатты адал табууга көнүккүлө.

№29 сабак КИЧИПЕЙИЛДИК

Сабактын максаты:

Окуучулар кичипейилдик тууралуу түшүнүккө ээ болушат. Кичипейил болууну үйрөнүшөт.

Сабактын жабдылышы: Тексттер, ватман, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим кичипейилдик тууралуу кыскача маалымат берет.

Кичипейил болуу – инсан көркү. Ким кичипейил боло алса, ал адамдар арасында, жамаат ичинде кадыр-баркка бөлөнөт. «Мунун баласы керсейет, а тигинин баласы кичипейил» деп баалап калышат карыялар. Кичипейил деген бул – бирөөлөр жумшаган жакка баруу, улууга улуудай, кичүүгө кичүүдөй мамиле кылуу.

2-кадам: Окуучуларга текстти окуп берип, талкуу уюштурат.

Хусрав Парвез (Хусрав Биринчи, же Куширавон деген аттар менен белгилүү болгон 531-589-жылдарда өкүмдарлык кылган Иран падышасы) бир жолу ууда жүрүп, мергенчиликтин кызуусу менен таажысындагы күйүп турчу куахар ташын түшүрүп алат. Аны байкабайт. Бир топтон кийин гана билип калып, баарылап издеп киришет. Кашайып табылбайт. Бул өтө кымбат буюм эле, жалпы мамлекеттин байлыгы эңшерилип калмак. Ошон үчүн муну тапкан адамга чоң сыйлык убада кылынат. Буту баскандын баары аны издеп кирет. Таба албайт.

Эки жолоочу келе жаткан. Алардын бири бой көтөрмө Мудбир, экинчиси кичипейил, адептүү Мукбил. Алар да баягы падыша мергенчилик кылган жердеги куахар ташты издегендерге жакындашып келет. Келишет да Мудбир керсейип туруп калат, ал эми Мукбил адеп менен жер карап, ийилип салам берет. Ийилгенде караса бутунун астында жалтырап жанган куахар турат. Ошентип ал ийилчээктигинен падышанын сыйына татыды.

Адамдар «Паланчанын баласы жакшы, ошону айткыла, ошону чакыргыла» деп дайыма кичипейил адамды өздөрүнүн катарына кошкусу келет.

№30 сабак БООРУКЕРДИК

Сабактын максаты:

Окуучулар боорукердик тууралуу түшүнүккө ээ болушат. Боорукер болууну үйрөнүшөт.

Сабактын жабдылышы: Тексттер, ватман, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим бооркердик тууралуу кыскача маалымат берет.

Боорукер адам ар дайым бирөөлөргө жакшылык кылган адам болот, «жакшылык – төргө жеткизет, жамандык – гөргө жеткизет» деген сөз айтылып келет. Мындай адамдар булуттан чыккан Айга окшош, ачылып тийген Күнгө окшош, ташбоор адам болсо кара булуттардай – адамдардын баарына коркунуч алып келет.

2-кадам: Окуучуларды эки топко бөлүп ар бир топко бирден текст таркатат. Окуучулар жеке, жупта, топто талкуулашат.

1-топко:

Алишер Навои менен Султан Хусейин салбурундап ууга чыгат да, Алишер бир жерге чатыр тиктирип, ошол жерди турактайт. Уу бүтүп, кетер күнүн кабарлап чабарман келет. Чатырды чечели десе, ал жерге бир бактек уя салып, тукум тууп, жумурткасын басып жатыптыр.

Ошондо Алишер бул жерге тигил жаныбар балапан чыгарып, аларын учуруп кеткенче бир адамды калтырып кетели деген сунушун айтат. Тигил чабарман болсо «канаттуу куш учат да кетет» дейт, антсе Алишер Навои: «бактектин жумурткасына да канат байлатасызбы» деп кайра аны уяткарат.

2-топко:

Өткөн бир замандарда мартабалуу ата үч уулун алдына чакырат да, аларга мындай дейт:

- Үчөөң бир ай сапарга чыккыла да, бир айдан кийин менин алдыма келип, кимиң кандайча жакшылык кылганыңардын эң орчундуусун айтып бергиле. Эгер кимиңдин жакшылыгыңар көбүрөөк жана пайдалуураак болсо, мен ошонуңарга мынабул кымбат баалуу шакегимди берем!

Балдар кетишет. Белгиленген мөөнөт да өтөт. Ата чоң уулунан сураса, ал мындай окуяны айтат:

-Бир күн бак ичинде кетип жатсам, аябай баалуу алмас жатыптыр. Мен аны дароо алдым да, тиешелүү жерге алып бардым, алар буюм ээсин издеп таап, ага берип, мага болсо ыраазычылык баракчасын тартуулашты.

-Туура кылгансың, уулум, - деди атасы, - бирок ал алмас сенин өз мүлкүң эмес да, болгону таап алгансың.

Кезек ортончу уулга келди. Ал минтип айтты:

-Бир күнү арык бойлоп кетип жатсам, бир бала сууга түшүп кетти да, ага баштады, мен өмүрү коркунучта калган баланы өз өмүрүмдү да коркунучка салып, өлүмдөн сактап калдым, аны үчүн шаар акиминен, баланын ата-энесинен сый алдым, эми сиз да сыйлайсыз го деп ойлойм!

-Баракелде, уулум, - деди атасы, - сен абдан жакшылык кылгансың жана ушундай жакшылык кылганың үчүн дилиң агарып, ичиңден кубанып турасаң, ушул өзү сага сый эмеспи.

Кезек кичүү уулга келди. Ал айтты:

-Мени бир киши дайым артыман калбай аңдый баштады. Эптеп оң келсе, мени өлтүрүүгө камынып жүрдү. Мен мунун баарын сезип аттым. Анан кечээ куду ошол адам жардын кырына барып коңурук тартып уктап калыптыр, кокус ордунан козголсо эле, же бирөө оңдоп коёюн десе эле чочуп, жардан ары кулап өлгүдөй. Мен ушунчалык аяр, акырын барып, аны ойготпой, жардан бери коркунучсуз жерге алып келдим да, анан аны бир топ карап туруп, өлүм коркунучу андан өтүп кеткен соң бул жакка келдим.

Ушул сөздөрдү угуп атасы колундагы шакегин чыгарды жана кичүү уулунун колуна такты:

-Буга сен чындап эле татыктуусуң, себеби сен дүйнөдөгү адамдардын эң жогорку касиетин сактап, жамандыкка жакшылык менен жооп бердиң, - деди баласын кучактап.

3-кадам: Мугалим сабакты жыйынтыктайт.

Адамдагы боорукердик деген ушундай - бирөө сага ор казып, жамандык издеп жүрсө, сен ага жардамдашып, жакшылык кылууга тийишсиң! «Атаңды өлтүргөнгө эңеңди алып бер» деген кыргыз этнопедагогикалык философиясы ушунда да. Адамзатты ушул идея, ушундай мамиле бүгүнкү күнгө жеткирип отурбайбы...

Боорукердик менен сатылгандыкты алмаштырып ийүүгө болбойт. Бир бай киши бир куржун алтынын кулуна берет да: «Муну Дөөт Таирге алып барып бер! Ал муну кабыл алса, сени биротоло кулдуктан куткарып, азат кылам», - деди. Кызматкер кул алтынды Дөөт Таирге алып барды, бирок ал тартууну албады. Кул: «Алыңызчы, муну менен сиз менин азаттыкка чыгарыма көп жардам кылган болосуз, боорукер болуңузчу?» - деп жалынат, жалбарат, бирок тиги киши көнбөйт. - Эй, кул! – дейт акыры Дөөт Таир, - ушул алтыңдарды алып алган болсом, сенин азат болушуңа себепкер болушумду мен да түшүнөмүн, бирок өзүмдүн кулга айланып калышымды да жакшы андап турам». Боорукер болуу – ар жак-бул жакты кароону да талап кылат.

Кээ бир кишилер бар, алар өмүр бою кыйналып-кысталып, бирөөлөрдү оң жолго түшсүн, ушулар жакшы адам болсун деп күндүз да, түнү да өзүндөгү болгон акылын, күчүн жумшайт. Советтик мезгилде балдар үйлөрүндөгү, интернаттардагы тарбиячылар, мугалимдер ушундай иштешип, не бир сонун адамдарды чыгарды. Алардын бирин Токмок балдар үйүндө тарбияланган Алыкул Осмонов ырга айлантып, «Далай таттуу даам жедим колундан, кем көрбөдүң өз бир тууган бооруңдан, начар экен бат оңолсун бала деп, шашып турдуң чала уйкулуу ордундан» деп тарбиячысы Грунья Савелевнанын боорукердигин, адамгерчиликтүү сапатын ачып берет.

Өзбек акыны Абдулла Ариф «Башын сыласаң өксүк адамдын, Мекеге жети жолу баргандай болосуң» дейт.

А биз ушундай чалкеш заманда ошондой боорукер боло алабызбы?